

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№43-44
(18928-29)

2017 чылдың
апрель 20
четверг

Хүннүн үнери — 05:12
Ажары — 19:46
Хүн дурту — 14:34

Садар өртээ хостуг 12+

эгүнгү
дүрүлгөдө:

че хоорайларның
тары"
евилел

2

г Тиилелгениң
ылынга
үштүр

6

очуннар
ыста
икчивис
ЕН ХАРЛААН

7

и ЧОНАР
н ЧҮҮЛДҮН
ААЖЫЗЫ

9

Апрель 20 – донорларның национал хүнү

БУЯННЫГ КЫС МИРАБЕЛЛА

Республикада донорларның нии-ти саны – 14966 киж. Оларның иш-тинден 35 харга чедир 8680 аныяктар, 3130 студент бар. Республиканың хан кудар станциязының идепкейжи дузалакчыларына Тываның күрүне университетинин, көдээ ажыл-агый техникумунун, Кызылдың медицина колледжинин студентилерин хамаарыштырып болур.

Медицина колледжинин “Эмнелге херээ” факультетинин 3-кү курсчузу, ыраккы, тоолзуг Тожу кожуунун Адыр-Кежиг сумундан 19 харлыг Мирабелла Санмай-оол бо бижээн чүүлүмнүн маадыры. Ол чаңгыс курсчуларын донор болур буянның үүлеже эвилелдеп турар.

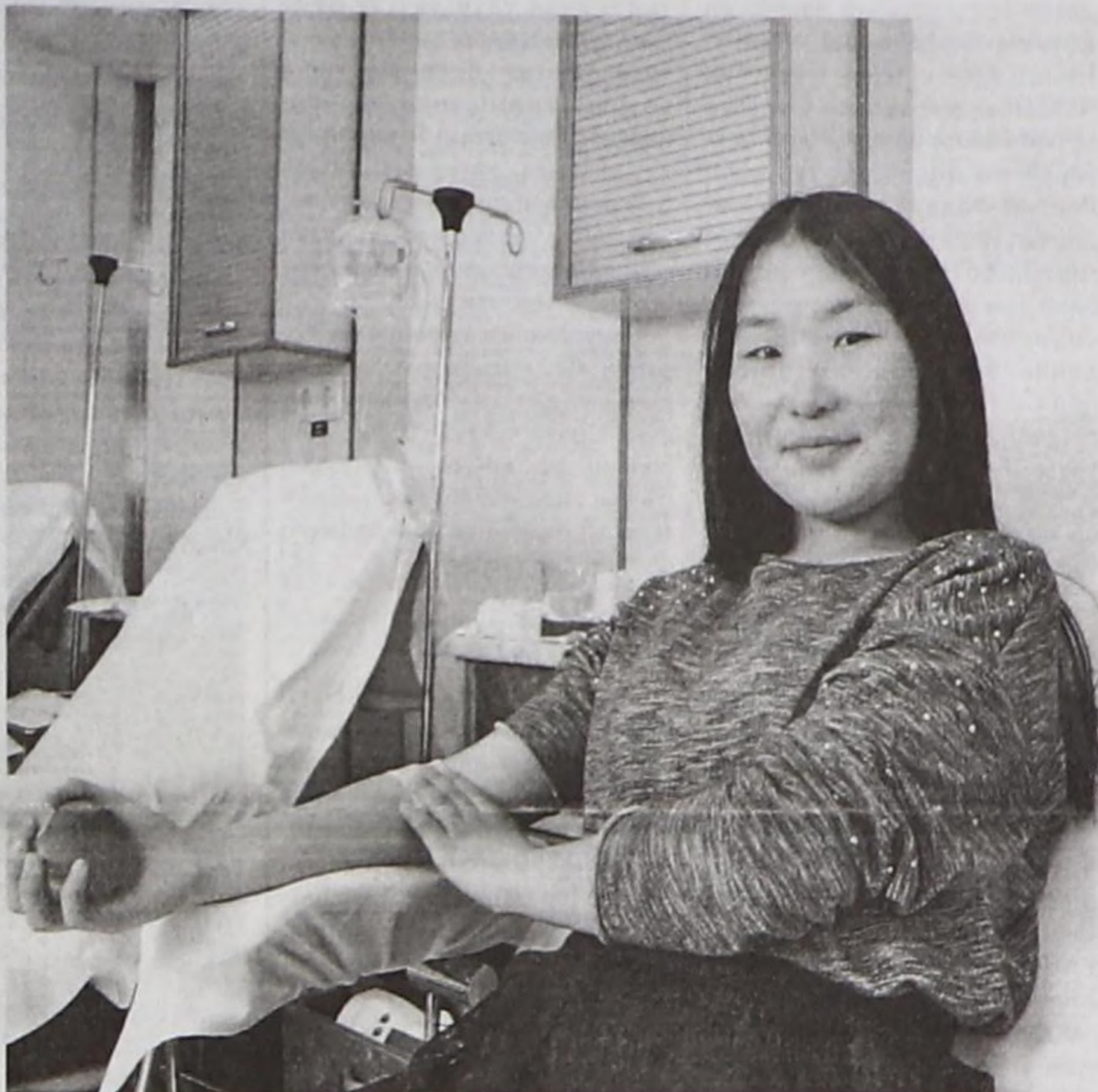
“Чамдык чаңгыс курсчуларымның донор болур изиг күзели бар-даа болза, кадыкшылының, ханының тургузуунун аайы-биле болдунмас болур. Хан дужаап турар кижикан кадык болур ужурул” – деп, аныяк донор бодунун буянның чоруунга харысалгалыг хамаарылгазын илеретти.

Хан кудар станцияның көжүп чоруур автомашиназы эмчи колледжинин даштынга халдып кээрге, Мирабелла чаңгыс курсчулары-биле хан дужаап, донор болур буянның үүлени 2015 чылда бир дугаар шенээн.

Хөй чылдарда хан дужаап, аараан, озал-ондакка таварышкан кижилерге сеткилинден ачы-буянын көргүзүп, “Россияның хүндүлүг донору” деп хөрөк демдээнге төлөптүг болуру ооң изиг күзели. “Бир-ле кижинин амы-тынын камгалаар, дуза чедирер дээн сеткил-биле хан дужаар болгай. Мээң дужааган ханым чаңгыс-даа кижинин амы-тынын камгалаанын бодап кээримге безин, өөрүнчүг, сагыш-сеткилим көдүрүп, тынарымга чиик ышкаш сагындырар” – деп, Мирабелла чугаалаар.

Санмай-оолдарның өг-бүлөзи дөрт ажы-төлдүг. Мирабелла — хеймер кызы. Медицина колледжин дооскаш, улаштыр дээди өөрөдилге черинче кирип алыры аныяк донорнун мурнуку сорулгаларының бирээзи. Дээди эртемниг эмчи мергежилди чедип алгаш, төрзөн кожуунунун төп эмнелгезинге ажилдаар деп турарына өөрүс арга чок. Кожуун, сумуларга тускай эртемниг специалистер чугула херек болгай.

Аныяк донорнун ачазы, акылары балыкчылар, аңчылар. Олар кышкы чижин, балыкбайлаан, тоорук, кат-чимизин, мөөгүзүн оран-таңдызындан хайыраалап алыр чаңгыг. Чайгы дыштанылгазында Мирабелла хостуг

үезин хилис эрттирбейн, төрзөн суурунда кадыкшылга лагеринге вожатылап база ажилдап турар.

“Тывада 2017 чылды аныяктарның ботидепкейинин чылы кылдыр чарлаанын деткип тур мен. Ол дээрге бистерниң чаа бодалдарывыска орукту ажыдып турары болгаш дидим идеяларывысты амыдыралга боттандыраарына улуг идиг-дир” – деп, аныяк кыс чугаалады. Мирабелла сорулгаларын чедип алыр дээш, бүгү-ле күжүн салырынга белең, быжыг тура-соруктуг, изиг чүткүлдүг болду.

Донор кижикан ханын дужаагаш, дуза хереглеп турар кижинин амы-тынын камгалап,

буянын чедирип турарына кижикан чүгле чоргаарланыр. Оларның аразында энерел сеткилдиг аныяктарның саны 11810 чедерген. Аныяктарның маадырлыг чоруун хан кудар станцияның ажилдакчыларындан, дөргүл-төрелдеринден аңгыда улус шоолуула билбес. Донорларның аразында кандыгдаа мергежилдиглер бар.

Аныяк донорларывыстың амыдырал дээш эскет чок маадырлыг чоруунун буяны оларга муң-муң катап дедир эглип кээри билдингир. Хамыктың чоргааралын оттуруп турар энерел сеткилдиг, бурунгаар көрүштүг аныяктарывыска чедиишкinnerни күзеп каалыңар.

Республиканың хан кудар станциязы апрель 20-де Арбат шөлүнге “Амыдырал дээш эскет чок маадырлыг чорук” деп акцияны эрттирер. Аңаа “Тываның энерелдиг чүректери” аныяктар шимчээшкinnerинин кижигүннери флеш-мобка киржир. Көжүп чоруур хан кудар станцияның ажилдакчылары хан курлавырын белеткеп алыры-биле Тываның көдээ ажыл-агый, тудуг техникумдарының, медицина колледжинин, Кызылдың 2 дугаар поликлиниказының, республиканың туберкулезка удур диспансеринин, РФ-тин Суд Приставтарының ТР-де эргелелинин, Россияның Онза байдалдар яамызының ТР-де Кол эргелелинин девискээрлеринче чедер. Хан кудар станцияга шкопачыларга болгаш студентилерге “ажык эжитер” хүннерин эрттирер.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнун тырттырган чуруу.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

Чагыдылга – 2017

2017 чылдың ийги чартында «Шын» солунун чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-нин киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	127,22	381,66	763,32
31730 — организацияларга	137,22	411,66	823,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

«Россияның Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң эвээш санныг үндезин чоннары» деп чоннар аразының шуулганы Ямалга болуп эрткен. Шуулганга эвээш санныг үндезин чоннарның социал-экономикага сайзыралының нарын айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң эвээш санныг үндезин чоннарының каттыжышкынының VIII Съездизин эрттиреринге көргүскен деткимчеңер дээш, Ямал-Ненец автономнуң округтуң Чазаның мурнундан Силерге сеткилимниң ханызындан четтиргеним илередеп тур мен. Россия Федерациязының Национал политиказының стратегиязын боттандырар талазы-биле демниң ажилывыс үндезин чоннарның амыдыралының деңгелин бедидеринге болгаш бистиң регионнарывыстың социал-экономикага хөгжүлдезинге дузалаар дээрзинге бүзүрээр мен. Кижилерниң чогулчалыг амыдыралы болгаш Ада-чурттуң чечектелип сайзыраары

дээш, моон-даа соңгаар чедиш-кинниң болуруңарны күзедим!» деп Ямал-Ненец автономнуң округтуң губернатору Дмитрий Кобылкинниң Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга чоруткан телеграммасында бижиттинген.

Шуулганга Тываны Тожунуң «Тос чадыр» каттыжышкынының, Тыва Республиканың Чоннар ассамблеясының аныктар бөлүүнүң кежигүннери, республиканың Р.Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының «Эртин» ансамбли төлээлээн. Тываның Националдар херектериниң талазы-биле агентилелиниң удуртукчузу Вера Лалшакова делегацияны баштаан. Ниитизи-биле шуулганга эвээш санныг үндезин чоннарның, Россияның Федералдыг Хуралының, эрге-чагырганың регионалдыг органнарының, эртем албан черлериниң, үндезин чоннарның организацияларының 500 хире төлээзи чыылган.

Шуулганның түңнелинде Тывадан «Тос чадыр» каттыжышкынының даргазы Светлана Демкина Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң эвээш санныг үндезин чоннарының каттыжышкынының чөвүлелиниң составынче кирген.

ҮЕР-ЧАЙЫККА БЕЛЕТКЕЛ

Республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң удуртуктагы-биле Тываның Чазанга эрткен аппарат хуралында үер-чайыктың ийиги ээлчээн озал чокка эрттирериниң талазы-биле хемчеглерни чугаалашкан.

Видеоконференция хевирлиг болган чөвүлел хуралга муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары база киришкенер. Амгы үеде республика девискээринде байдалды чогулчалыг деп болур. Ындыг турбуже, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Сүт-Хөл кожууннарда хүндүскү үеде агаарның дүрген изип турары-биле хемнер дажып, чамдык черлерге дош тырлып, сугнуң деңгели озалдыг деңгелге чедир көдүрүлүп турарындан дүрген хөдөлгө белең чорукту ол черлерде чарлаан. Үер-чайыктың ийиги ээлчээ келир байдал бар, мурнуку чылдарда ол июнунуң ийиги чартында келир турган. Бир эвес ылап-ла байдал ыңдыг болза, республиканың 13 кожуунунуң чурттакчылыг суурлары үерге алзып болур чыгы.

Айыыл тургустунуп келгенде, муниципалитеттерге кандыг хемчеглерни алза чогуурул дээрзин Тываның Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызының, Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар албанының ажилдакчылары сүмелзээн. Боттарының белеткели болгаш чорудуп турары ажилдарының дугайында Бии-Хем, Улуг-Хем, Бай-Тайга кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның удуртукчулары чугаалааннар.

«Кайы кожууннарга айыыл хамыкты мурнай тургустунуп келирин мурнуку чылдарның дуржулгазы көргүскен, ыңчангаш ол черлерге тодаргай ажилды чорудар херек. Өрт талазы-биле байдал база амдыызында чүгээр, арга-арыда чаңгыс өрт бүртүктеттинген. Чурттакчылыг черлерни долгандыр андарарын дүргедедир, улусту олче хаара тудар херек, суур бүрүнү-биле белең болур ужурулуг. Удур туржуп шыдаар бис бе? Шыдаар бис!» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чөвүлел хурал соонда бодунуң блогунга бижээ.

ЧАА ПРОКУРОР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Александр Боровков-биле кыска ужуражылганы эрттирген.

Республика прокурору албан-дужаалга Александр Боровковтуң кандидатуразын Россияның Чыңгине прокурору Юрий Чайка регион удуртукчузунче кириген. Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар республика прокурорун РФ-тиң Президенти Тыва Республиканың Баштыңы болгаш ТР-ниң Дээди Хуралы (парламентизи) биле дугурушкан, томуйлаар.

Кандидатураны албан-ду-

жаалга томуйлаарына чөпшээр-режириниң дугайында азы ойталаарының дугайында регион удуртукчузунуң шийтпирин Чарлык-биле хүлээп алыр болгаш республиканың хоойлужудулга органынче чорудар. Парламентиниң шийтпирин доктаалга кирир болгаш РФ-тиң Чыңгине прокурорунче база ТР-ниң Баштыңынче чорудар.

Александр Боровковтуң кандидатуразын Дээди Хуралга апрель 19-та болган сессияга деткээ.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

«Биче хоорайларның парктары» төлөвү

ПАРЫГЫВЫС ЧААГАЙЖЫДАА

«Чаңгыс демниң Россия» партияның бо чылдан боттандырып эгелээни «Биче хоорайларның парктары» деп партийжи төлөвилели, мен бодаарымга, кончук үезинде болган. Чүл дээрже республикада улуг, биче чоннуң эң-не барыксаар ынак чери культураның болгаш дыштанылганың национал парыгы келир чылын 90 харлаар. Бо партийжи төлөвилелди ажылгааш, парыгывыска уруглар ойнаар шөлчүгештерни немей тудуп, спорт шөлдерин болгаш парктарың төп кеззэн чаагайжыдар деп турары черле чөптүг.

Каа-Хем биле Бии-Хемниң каттышкан белдиринде турар бо парыгывыс бодунуң чайгаар бүткен бойдус чурумалының каас-чаражы-биле Сибирь регионунда кара чаңгыс ыңдыг парк болурун билер бис. Маңаа келгеш, агаарлап чораан улустар черлик аң, куштарны болгаш насекомнарны хөйү-биле көрүп болур. Оларның аразында диңнер, коданнар, сугга чоруур бобрлар, выдралар, куу куштар, шилең, өдүрөктер, кастар дээш өске-даа дириг амытаннар бар. Парктың 64 гектар шөлүнде республика девискээринде өзүп үнүп турар үнүштерниң, эм оятарның болгаш каттарның барык 30 хире хуузу бар дизе, хөөредиг чок боор.

Паркче кирер орук аксында Каа-Хем суунуң хөөлбектелген

адырын кежир баштайгы көвүрүгнү эрткен чүс чылдың 60 чылдарында тутканын төөгү материалдары бадыткап турар. Бо көвүрүглерни 2014 чылда Россия биле Тываның чаңгыс деминиң 100 чылдааны таварыштыр чаартып кылып алганывыс эки болган. 60-70 чылдарда орус литератураның классиктери Максим Горький биле Александр Пушкинге тураскаалдарны болгаш өске-даа скульптураларны кылган. Ам бо тураскаалдарны болгаш скульптураларны чаартыр үе келген.

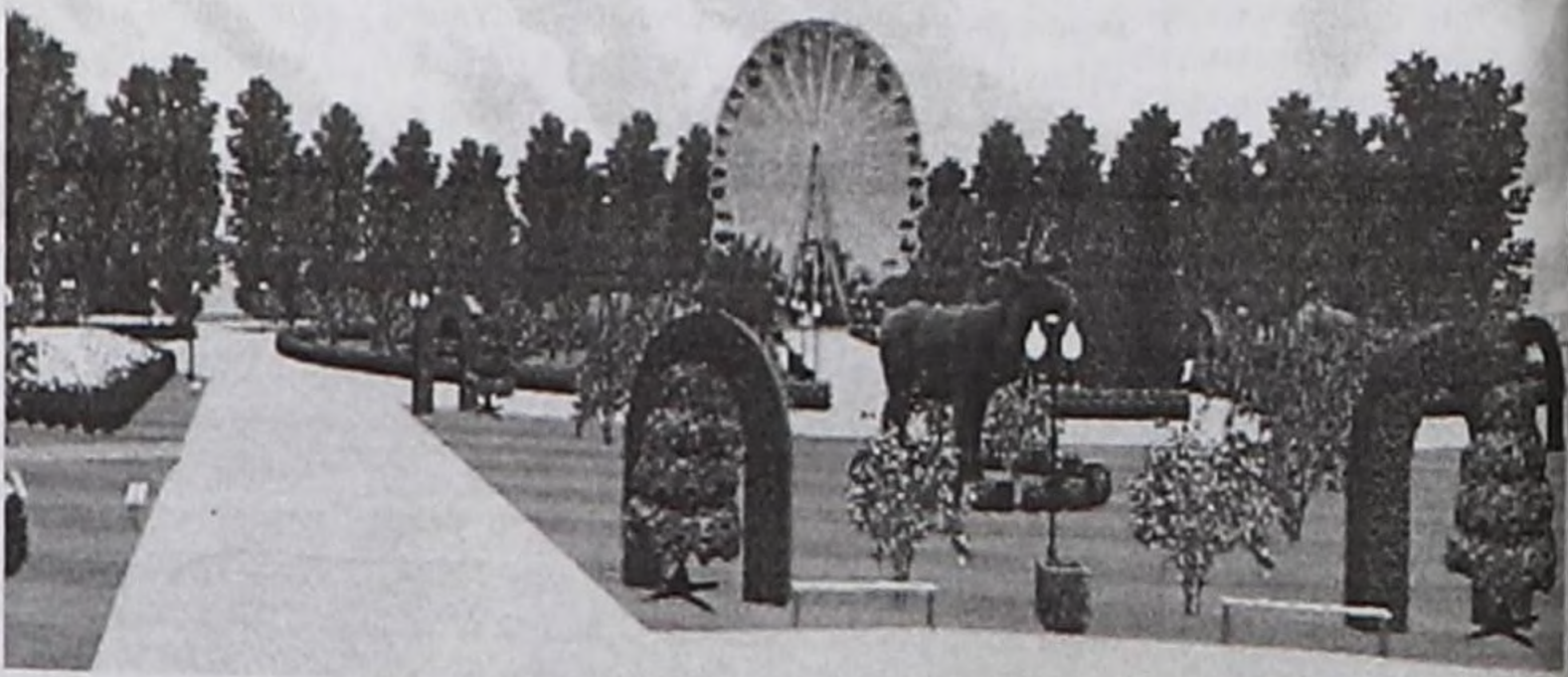
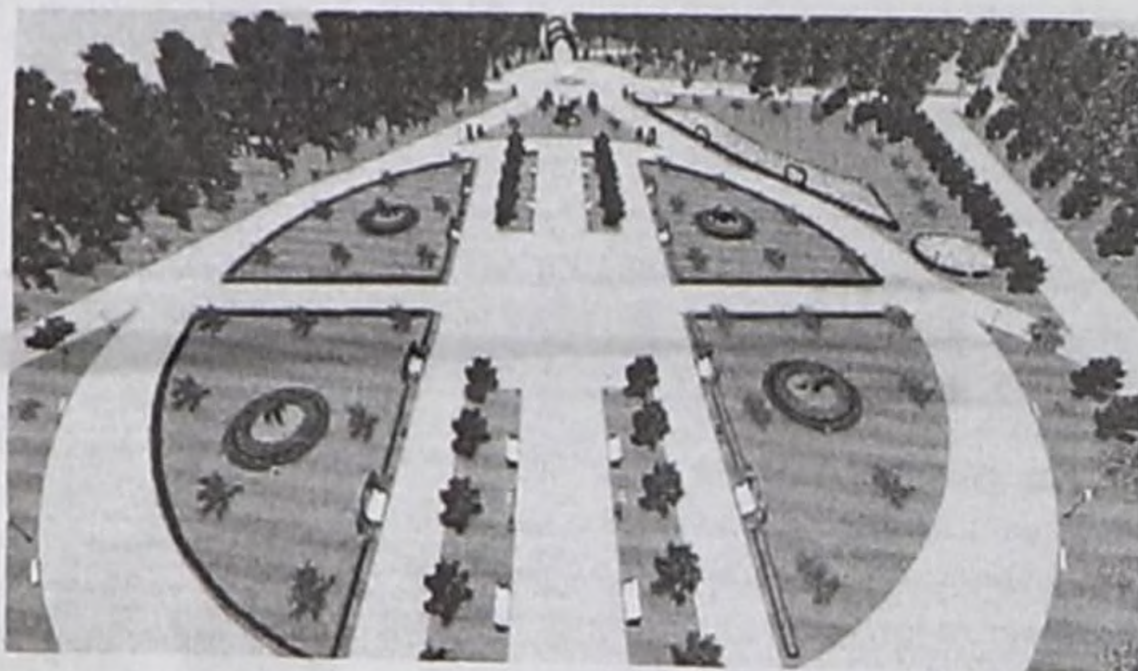
Үстүнде чугаалааным «Биче хоорайларның парктары» деп партийжи төлөвилелге дүүштүр «Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгының девискээрин чаагайжыдаал» деп респуб-

лика төлөвилелин Тываликаның Чазаның 14-те №36 доктаалында ажылдап кылгаш, уктал хамаарыштыр чонну, оналын, чаа кандыг эгелер барын дыңнап, бусайгарылганы чорудуп эки-дир.

Бо чаа төлөвилелде дап кылып тура, парк да үш ортумаак школары, оларның чанында ойнаар шөлдериниң школаларның улуг шиминиг, хайымныг оруктарбыде турарын болгаш түбөйдустан чайгаар бүтүс-чурумалын өөренип онзагай. Саналдап кирип төлөвилелде уруглар, жыгачынга ажы-төл болгаш кадык багай уктаарыштыр кылган чыгартарлыг, карусельдерлигнып олурар сандайлар, комплекстерни тударыңынчалдыр уруглар хоогажы ажы-төлдүң чыгычери апаар. Аңаа кижилер утка-шынарлыг оюннар чорудуп болур.

Культураның болгаш танылганың парыгыңтернетте сайтында төп кезээниң дизайн уруглар хоорайжыгачырып кылып чыганышты карусельдерниң болгаш даа ойнаар херекселер чечек тарыыр клумбалар дээш чоннуң дыштанып сандайларынга чедир дизайн чуруктарын кижилер көрүп, шилишкылыры-биле киригени чалыг.

Даш-оол МО

СОЧИЖЕ ПУТЕВКАНЫ ЧААЛАП АЛГАН

Уруглар бажыңнарының болгаш школа-интернаттарның командаларының аразында «Келир үе сенден хамааржыр» деп Бүгү-россия чергелиг бут бөмбүүнге маргылдааның Сибирь иштинде түңнел оюннары Новосибирск хоорайга болуп эрткен.

Назы-хар аайы-биле улуг бөлүктүң командаларының аразында бирги черни «Тываның кадет корпусу» школа-интернаттың оолдары чаалап алган. Бичии футболистерниң командаларының аразында алдын медальдарны Красноярскиниң №1 уруглар бажыңы алган. Ол командалар бут бөмбүүнге маргылдааның Сочи хоорайга болуп түңнел оюннарына

Сибирьни төлээлеп баар.

«Мегафон» компаниязының организастан эгелээни «Келир үе сенден хамааржыр» деп маргылдаага Сибирьниң Новосибирск, Кемерово, Томск болгаш Омск областарындан, Алтай болгаш Красноярск крайларындан, Алтай, Хакасия болгаш Тыва республикаларындан шупту 140 ажыг оолдар киришкен. Назы-хар аайы-биле оларны ийи бөлүккө чарган: бичии бөлүктө 2004-2005 чылдарда, а улуг бөлүктө 2002-2003 чылдарда төрүттүнген оолдар.

Маргылдааның түңнелдерин езугаар улуг бөлүккө хүлер медальды Томскиниң Уругларга дуза төвүнүң оолдары алган, а мөңгүн медальды — Кемеровонун №2 уруглар бажыңы. Тиилекчи команда «Тываның кадет корпусу»

зундан» Родион Ары эң ойнакчы атка төлөптүг болгон.

«Бистиң оолдарымыз маргылдаага ийи чыл улай Сочиже Сибирьни төлээлеп турары ол. Олар шыдамык, күштүг, оюн бот-боттарын эки билчир чылын маргылдааның кылыны — Лондонче путетиилеп алырын оларга күмен. Бистиң маргылдаа сорулгаларының бирээси рулгалар, шынап-ла, чыгындыр, чуртталга кам бооп болур, келир үе — оларның холунда уругларга бүзүредир» деп, «Мегафон» компаниясынын участогунуң начальниги Хертек демдеглээн.

Елена ЗАТЫНАЙ

Чеди чүзүн малымайны

Тускай арын

К-ЫЗЫГУУРУНДАН МАЛЧЫН

Рафаэль Чодураа Сааялар оглу Сайрат-биле.

и-Хем кожуунда Өөк
уң чоогунда чурттап
«Аныяк өг-бүлөгө
штаг» губернатор
илелиниң киржикчи-
Рафаэль биле Чоду-
раа аялларның аалынга
ш келген болза деп
п чораан бодалым-
п чер-чурттуг, шериг
хүлээлгезин чаңгыс
ке кады эрттиргеним
Комбужапка ужура-
геш чугаалаарымга,
чүү боор, бир хун
ткаш-ла келгей бис.
Ол-даа ыттан эрт-
н-биле дөмей чугаа
ан дээш, херекке-даа
н мен.

ун бажыңга олурарым-
н машина медеглей
үне халып кээримге,
им Юрий бо чедер хал-
тен тур. Амыр-менди
ывыс соонда: «Келген
дээм бүдүрүп алдым,
чанарым бо. Олур че,
ың аалыңга чедиргеш

келийн. Суур-биле ол аразы
ырак эвес чер, 4-5-ле километр
боор» — деп, мени далаштыра
берди. «Ол чүү дээрин, оон де-
дир кээрде чадаглап ат болгай
мен» — деп баштактандым.
«Ажырбас-ажырбас, даарта база
Кызыл кирер чоруум бар апарды,
бажыңга хонуп алгаш, эртен
кады халдып кирип келгей-ле
бис» — деп бо ийин. Малчыннар
эргип-кезип, оларның дугайында
материалдар чыып белеткээр
ажылым ындыг кижии арай деп
машина турда, чөпшээрешпес
эвес, амырап олуруптум.

Туран уунче чазагылык орук-
биле халыткаш, үр болбаанда
«Уюк суур» деп бижиктиг орук
айтыкчызының чаны-биле эеп
алгаш, бар чыдыр бис. Ыңай-
бээр көрүнүп, аайын тыппайн
баргаш: «Бо суурда чоруун бар
бе?» — деп, Юрийден айтырдым.
«Чок-чок, бажың кирбес бис,
баштай-ла Сааяларга четкеш
келиил» — дээш, херекке-даа
албас, улаштыр халдып бар
чор. «Өөк суур чедер болган

эвес ийик бис бе» — дээримге,
кижим каттыра берди. Мурнунда
солуннарда номчаан боордан
башка, бо черлерже кээп көрбээн
болгаш, Өөк, Уюк чаңгыс чер-дир
деп ам чаа билип алганым бо.

Сааяларның кыштаа Чайлаг
деп черде бедик эвес даг дээн-
де турар болду. Малчыннарның
чурттап олурар бажыңдан
аңгыда муңгаш мал кажазы,
ажык сери бар.

Бажыңдан узун шыырак ма-
га-боттуг бир эр үнүп келгеш,
бисти уткуп алды. Таныжып
чугаалажып бээривиске, малчын
Рафаэль Саая ол болду. Часкы
дыштанылганында ада-иезинге
дузалажып чедип келген улуг
уруу Сайлай хойну кадарып үне
берген. Рафаэль боду, өөнүң
ишти Чодураа, Рафаэльдин
авазы Светлана Күжүгетовна
Саая, бичии дузалакчызы, чеди
харлыг оглу Сайрат шупту бир
демниг үнгеш, коданында ажил-
ижин кылып каапкаш, ам чаа-ла
дүштөп, бажыңче кирип келгенин
чугаалап турдулар.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг»
төлевилелдин киржикчизи бо-
луру ындыг-ла белең эвес. Кор-
дакчылардан бир дугаар салып
турар негелде — бичиизинден-не
мал ажылы-биле таныш, ада-ие-
зи малчын болуру албан. Чаңгыс
чер-чурттуглары Рафаэль биле
Чодурааны шилип, губернатор
төлевилелинче киригени
таварылга эвес. Аныяктар ка-
йызы-даа малчыннар ажы-төлү,
ынчангаш мал ажылын эки би-
лир. Рафаэльдин ада-иези арат
ажыл-агый талазы-биле улуг ар-
га-дуржулгалыг. А Чодурааның
ада-иези, кырган-авазы, кырган-
ачазы база малчыннар чораан-
нар. Кайызы-даа мал аразыңга
өскөн, ажылды билир-даа болза,
арга-сүмө кажанда-даа херек
апаар. Ындыг үелерде ада-иези
арга-дуржулганын дамчыдып,
сүмезин доктаамал берип чо-
руур.

Мал ажылында эң харысал-
галыг үе — хой оолдаашкынын
эки белеткелдиг уткаан. Хойлар
апрель эгезинде түлүктөп оол-
дап эгелзэн. Оларның аразында
ийистерниң бары аалдың ээле-
рин өөртүп турар. Малчыннар
хүлээнген хойларындан 130-140
хураганы камгалап аптарынга
бүзүрелдиг дээрзин, чугаалаш-
каш, билип алдывас.

Чырык, суг-биле хандырыл-
газын сонуургап айтырамынга,
Би-Хем кожуун чагырганының
даргазы Михаил Уюсовтуң Чаа
чыл таварыштыр белекке бер-
гени бензин-биле ажилдаар
генераторувус бар — деп, Ра-
фаэль чоргаарал-биле чугаа-
лады. Берге айтыры — суг-биле
хандырылга. Кыжын хар эргизип,
суурдан суглап ижип турган. Ам
чылый бергенде бо айтырыгны,
суму чагыргазы-биле демнежи
тургаш, шийтирлеп, кудукту
кылдырып алырынга малчыннар
бүзүрелдиг.

Сенгил МОНГУШ.

Авторнун

тырттырган чуруу.

БЕЛЕН ЭВЕС
ШИЛИЛГЕ

Малчыннарның ажил-
ижин билбес кижии кыдыын-
дан көөрге, шупту чүве амыр
ышкаш сагындырар. А херек
кырында ол ындыг эвес.
Кандыг-даа малды кодан
чедир өстүрүп алыры дыка
берге. Бир дугаарында арга-
дуржулга, шыдамык чорук
негеттинер, оон аңгыда
мал эмчизиниң билиг-мер-
гежилинге өөренип алыры
чугула херек апаар.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг»
губернатор төлевилели-биле
күрүнден 200 баш хойну хүлээп
алгаш, малчын болур күзелин
боттандырган өг-бүлелерниң
бирээзи Тимур биле Буяна
Монгуштарның өг-бүлөзи. Амы-
дыралыңга, ажил-ишке кызы-
мак аныяк өг-бүлени Межегей
сумузунуң чону бир үн-биле
губернатор төлевилелиниң кир-
жикчилери кылдыр деткээн.

— Суурувуска болган чон
чыыжында баштай сес өг-бүлени
шилип, оларның аразындан бис-
ке доктааган. Өөм ээзиниң ада-
иезиниң, төрелдеривистиң, ко-
жуун болгаш суму чагырганының
деткимче дузазы-биле кажаа-
хорааны тудуп, баштайгы бер-
гелерни эрттивис. Өг-бүлөвис
мурнундан Тываның Баштыңы
Шолбан Валерьевичке өөрүп
четтиргенивисти илередип
тур бис. Төлевилел чок тур-
ган болза, мындыг ажилды
сегирип ап шыдавас турган бис.
Хей-адывысты көдүрүп, арга-
сүмени берип, эгезинден эге-
лээш биске дузалашкан бүгү чо-
нувуска мөгөйдивис — деп, Буяна
өөрүшкүзүн илередип турар.

Тимур биле Буяна — дөрт
уругнуң ада-иези. Оларның ажы-
төлү база мал аразында өзүп,
ада-иезинден үлегер алыры чу-
гаажок. Ада-иезинге дузалажып,
күш чедиптер ажилдарын кыл-
чып, тыва кижиниң чаңчылчаан
ижинге чажындан доругуп өзүп
кээрлер.

Дасет МОНГУШ.

АЪТ — ТЫВА КИЖИНИҢ ЧАРЫЛБАС ХӨЛГЕЗИ

т, шынап-ла, тыва
иң эң хүндүткелдиг,
малдарының бирээ-
чангаш ындыг боор,
уң аас чогаалында
ол черни ээлеп ту-
урунгу өгбелеривис
өлүн эртежи, омак-
ажыл-ишчи кижилер
ир бичии чажындан
кижидилгени алганывысты
херечилеп турар. Ынчангаш
тыва кижии аъдын кезээде ча-
рылбас ынак өңүнүңге деңнеп,
хүндүлөп, аъды өлгөн соонда,
оң бажын бедик черге, ышка
кээп дүшпес кылдыр быжыглап,
азып каар чораан.

Төөгү материалдарындан
алырга, 1947-50 чылдарда Бай-
Тайга районнуң Тээлиге турган
харылзаа белдиринге улагга,
ажыл-агыйга ажыглаар 12 аът
турган. Мөңгүн-Тайгаже чедирер
почтаны ол үеде Ортун-Назын
биле Очур (фамилиязын айтыл-
паан) кыш, чай чок чедирип
турган деп бижээн. Ырак-узак
орукче аъттаныр бетинде улаа-
чы кижии аъдының чиир сулазын,
бодунуң күш-хүнезинин аъдынга
дергилеп алып турган.

Ол үеде Тээли суурга ажаалга

банкызы турбаан, садыглардан
кирген орулга акшаны почтага эк-
кеп дужаар. Ооң соонда чыылган
хөй акшаны Барыын-Хемчиктин
Кызыл-Мажалык суурда ажаалга
банкызынга аппарып хүлээдир.
Бо ажилды база улаачылар бот-
тандырып турган. Кымнарыл ол
дээрже, харылзааның хоочун-
нары Б. Билчей, Э. Дилак деп
өгбелеривис-тир. Олар бир удаа
чедирерде-ле, муң-муң акшаны
шоодайлааш, аъдынга дергилеп
алгаш, аппарып чедирип турган-
нар. Эки-ле үелер турган аа! Чонга
келген бандероль, посылкаларны
кыжын шанақтыг, а чайын терге-
лиг аъттарга чедирип турган-дыр.

Тээлиниң харылзаа белдири-
ниң аъттарының чиир чемин
ол үеде аңаа ажил-агый эр-
гелекчилеп ажилдап турган
Шаравии Норбу, Сүге-Маадыр
Иргит оларның удуртулгазы-би-
ле улаачылап ажилдап турган
кижилер боттары демнежи
белеткеп алып, а чазын малдарның
өдээн харылзаа белдиринин
картошка, ногаа тарыыр шөлүңге
органиктиг чемишчилдиге кыл-
дыр ажыглаар чораан.

Ол үеде суур бүрүзүңге хлеб
быжырап пекарнялар ажилдап
турган. Пекарнялардан садыг-
ларже, уруглар садтарынче,
школаның столоваязынче хле-
бти тергелиг аът-биле чедирип,
ол черлерни өске-даа аъш-чем ай-
маа-биле үзүктөл чок хандырап.
Чинге-Каът деп черге алдын ди-
леп турган геологтарны аът-биле
Тээли сумузу хандырып турду.
Машина-техника чок үеде ажил-
агыйга аъттың ажык-дузазының
дугайында чижектерни моон-даа
хөйү-биле бижиб болур.

Тыва АССР-ниң ат-сурагылыг
чылгычыларының бирээзи Бак-
чап Салчак 1968 чылда төрүүр
100 беден 105 кулунну онча-
менди камгалап алгаш, респуб-
лика чемпиону болду. Кожуунга,
республикага-даа аът чарыш-
тарынга шаңналдыг черлерни
үргүлчү ап келген чүгүрүктер,
чыраа-саяк аъттар Бакчап Сал-
чакка турду.

Бай-Тайга кожууннуң чем-
пиону атты каш удаа чаалап
ап чораан «Бай-Тал» совхозтун

мурнакчы хойжузу, хууда 80
ажыг чылгыны азырап өстүрүп,
чарыштарга салыр чүгүрүк, чы-
раа-саяк аъттары-биле Тывага
ат-сураа билдингир чораан чес-
тем болур Таар-оол Хомушку-
евич Сыргыт-оолду база ончалап
демдеглекседим. Ооң өөнүң
ишти Татьяна Бораевна мээң
угбам, Кара-Хөлдүң амызы кызы.
Иштики херектер яамызының
сайыды турган генерал В.Б.
Кара-Салдың дүңмазы, «Шын»
солунга солун төөгүлөр, хүреш
дугайында материалдар бижиб
турар Даш-оол Кара-Салдың
угбазы-дыр. Чаңгыс аалдың
оолдары Дасчы хемини суун
ижип, кады ойнап өзүп келдивис.
Аал-оранынга аалдап кээр чону,
эш-өөрү хөй, баглаажындан
аът-хөлгө үзүлбес, баштайгы-
лары аъттанып турда, өскелери
удур-ла кээп турар мындыг
кижи. Ат-сурагылыг чаңгыс чер-
чурттугларывысты Бай-Тайга
чону кажан-даа утпас.

Седип-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

Арынны Даш-оол МОНГУШ белеткээн.

Апрель 20 – донорларның национал хүнү

ЭСКЕТ ЧОК МААДЫРЛЫГ ЧОРУК

Россияда донорларның национал хүнүнүн бүдүүзүндө ТР-ниң кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы Белекмаа Монгуш «Өдүгөн» аалчылар бажыңыга идепкейжи донорларны шаңнап-мактап, байыр чедирген. Бо чылын республиканың донорларының одуруу «Россияның хүндүлүг донору» хөрек демдээниң 7 эдилекчилери-биле немешкен. Амгы үеде оларның ниити саны – 244.

Республиканың хан кудар станциязының бүзүрелдиг донорлары:

Тываның бойдус курлавырларын комплексти-биле шиңгээдип алыр институттун картогравы – Наталья Григорович. Ооң ханының тургузуу эң ховар (казыыр Rh, 4 дугаар бөлүк). Ооң донор стажы 18 чыл. Наталья Николаевна кажан-даа чажам дивейн, ханын дужаап турар.

Каа-Хем кожуунун төп эмнелгезиниң диш техниги – Артыш Дууза. Ол хүндүлүг донорларның одуруунда эң аныяа (34 харлыг). Ханын, бир дугаар медицина колледжинге өөренип тургаш, дужааган.

Улуг-Хемниң район судунун шииткекчизи Чойган Мөңгө-Далай ханын 2007 чылда бир дугаар дужааган. 2009 чылдан тура Чойган Чаш-ооловна хан кудар станциязының идепкейжи плазма дужаакчызы болу берген. Ооң ажылы че-

же-даа чай чок болза, хан кудар станцияга плазма дужаар үени черле тып алыр.

Кызылдың хоорай поликлиниказының профилактика салбырының дээди категорияның акушери – Алефтина Монгуш. 2011 чылда ханын бир дугаар дужааган. Амгы үеде ол доктаамал плазма дужаакчызы.

Республиканың хан кудар станциязының донорлар салбырының эргелекчизи, трансфузиолог эмчи – Оюнмаа

Мөгедир. 1986 чылда Новосибирскиниң медицина институтунун студентизи тургаш ханын бир дугаар дужааган. Студент үезинде чаңгыс курсчулары-биле 6 чыл дургузунда октябрь, май байырлардарының бүдүүзүндө ханын дужаап, донорнун шынзылга бижиин езу-гаар дыштаныр хүннерни ажылап турган. 2003 чылдан эгелеп бо хүнге чедир хан кудар станцияда ажылдап чоруур.

«Альянс» деп хууда хайгаарал органи-

зациязының ажылдакчызы оол Ондар. Он сес харлыг. 1983 чылда найысылалдың профессионал училищезин тургаш, башкызының дипломун бир дугаар дужааган. Ол ше-хүлээлгезин эрттиргеш, донорны үүлезин уламчылап, бо ханын дужаап турар. Ооң до-31 чыл.

Республиканың 1 дугаар эм-повары Алена Шыраптың ү донор стажы 13 чыл. 2004 чылда турар эмнелгезинге аар аараа дөргүл-төрелиниң дипломун дугаар дужааган.

Республиканың хан куд-циязының доктаамал «аалчы» хүн «Россияның хүндүлүг донору» демдээниң төлөптиг эдилекчиган.

2007 чылдың февраль 2-тиң Күрүне Думазына хан а-болгаш донорлар талазы-ба-айтырыгларына тураскааткан столга» Россияда донорлар-нал хүнүн тургускан. Кижиге б-хан куткан хүнүнге (1832 чылда-20) бо байырлалды тураскаат-

Шончалай

Авторнун тырттыра

Тыва хүреш

ИРБИШ-МӨГЕ ДУГАЙЫНДА

Республиканың национал хүреш федерациязы улам бурунгаар базымнарны кылып, чаа төлөвилелди саналдап турар. Ол дугайында чоокта тыва телевидениеге Тыва хүреш федерациязының удуртулгазы дыңнадыгны кылдылар. Федерацияның кежигүнү Владимир Кара-Монгуштун дыңнатканы-биле, ол төлөвилел езугаар мындыг хүндүлүг аттарны немей тыпсыр дээр.

Моон соңгаар Наадымнарга 5-8 дугаар черге чедир хүрешкен мөгелерге Начын атты тыпсыр, 3-4 дугаар черни алганнарга Эзир-мөгени бээр, а үжүүр былаашкан мөге чаа Ирбиш-мөге деп атты алыр. Наадымга шүүлген мөге биезги дег Арзылаң-мөге хевээр. Ол ийи дугаар шүглүр болза, аңаа чаа Даг-Иргек деп атты бээр. Чаан-мөгениң негелдези хевээр – республикага 3 катап шүглүр ужурулуг, а 5 шүглүрге Күчүтен-мөге болгай. База чаа хүндүлүг ат – Дээди Күчүтен, ол атты 10 катап шүглүрге, тыпсыр. Ынчап кээрге Аяс Монгуш 17 катап шүүлген болганда, ала-чайгаар-ла №1 Дээди Күчүтен боор-дур.

Ирбиш-мөге дугайында бодаалым илередиптейн. Ирбиш, орус дылда «Снежный барс», чүгле Азияның бедик дагларында чурттап турар кончуг ховар диис аймаа амытан. Россияда 100 хире ирбиш бар болза, оларның чартык кезии Тывада бары билдинип турар. Ирбиштиң сураан дыңнаан боордан башка, ооң бодун көргөн улус кончуг ховар. Ол Чер кырында дириг амытаннарда эң бедикте, булуттар ыңдында, сылдыстар адаанда чурттап турар араатан амытан. Бедиин 6 метрин, узунун 9-10 метрин халый бээр, кончуг оваарымчалыг, хайгаараачал. Бир звес чааннар, арзылаңнар аразында өлүржүп кааптар турган болза, ирбиштиң Чер кырында дайзыны, кижиден аңгыда, чок. Ооң чижик колдуунда те-чуңма, аргар-кошкарлар. Бодундан каш катап улуг, аар сарлыкты, аътты безин кырынче шурааш, саадын үзе

ызыргаш, ханын соруп каапкан таварылгалар бисте бар. Мөңгүн-Тайгага 1980 чылдарда чаңгыс угда 28 өшкүнү, чоокта чаа 60 ажыг шээр малды чок кылган. Ирбиш Чер кырында кончуг ховартап бар чыдар амытан. Ооң кежиңиң өртээ кара рынокта 3 миллион 600 муң рубль хире, а кыдаттар ооң мага-бодундан эмнер кылып турарлар. Ынчангаш Бүгү делегейниң дириг амытаннар Фондузу WWF ону камгалалга алган, ол Кызыл дептерде кири бижиттинген. Республи-када бо камгалал ажылының суртаалын «Убсунур» биосферлиг заповедник шыңгыы чорудуп турар. Малчыннарга ол кандыг-даа когарал чедирер болза, ону өлүрүп болбас, фотоаппарат-биле тырттырып алыр ужурулуг. Ирбиштиң чедирген когаралын WWF эгидип бээр деп доктааттынган. «Убсунур оргулаажы» заповедник Цаган-Шибету сынында, Мөңгүн-Тайгада хей санныг фотовидео-камераларны салган.

Тываның эң бедик сыннар, дагларын кезип аян-чорук кылып чорааш, ооң чүгле изин көргүлээр чордум: 3300 метр Шуй-Мөңгүлээнге, 3109 метр Шапшаал артынга, база Ак-Хем бажынга аргага ийи кожа маңнаар ирбиштерни-даа. Ирбиш менден 30 метр черге хая аразыңа шимчевей олурган-даа болза, ону көрбээним чадавас. Ооң өңү хаялар дег тарлан-шокар болгай, ийи талазында дагларга кижик карактарын чүгле мур-нунче углаар болгай.

Ирбиштиң мындыг онзагай болганын, ооң авааңгырын, коргуш чок дидимин спортчулар соора көрбээнер. ССРЭ үезинде, 1960 чылдарда, бир дугаарында альпинизм спорту «Снежный барс» — «Ирбиш» деп хүндүлүг атты тыпсып эгелээн. Совет Эвилелиниң девискээринге турган 4 санныг 7000 метрден бедик дагларның шуптузунче үнген альпинистерге бо атты ССРЭ-ниң Спорт комитети тыпсыр деп шиитпирлээн. Амгы үеде ыңдыг «Ирбиштерниң» саны 600 ажыг кижик. ССРЭ буступ дүжерже, ол атты тывыспастан. 2006 чылда Тываның күш-культура болгаш спорт Агентствозун Кара-Тоннуг Вячеслав

удуртуп турда, «Тыва Республиканың Ирбижи» деп хүндүлүг ат тыпсырын бодунуң коллегиязынга шиитпирлээн. А 2007 чылда Тываның күш-культура болгаш спорт Агентствозун Мөргөн Ооржак удуртуп турда, Памирде 7134 метр Ленин сүүрүнчө үнгөш кээривиске, бистерге шак ыңдыг хүндүлүг атты шынзылгазы, демдээ-биле кады тывыстылар. «Россияның ирбижи» деп атты альпинистерге чүгле 2-3 чыл бурунгаар тыпсып эгелээн. «Ирбиш» деп атты тыва спорт Россияны мурнай тыпсып эгелээни көскү-дүр.

Беш чыл бурунгаар мен бодумнун юбилейимде Хорум-Дагның Хола-Хараганга ат чок аныяк мөгелер хүрежин эрттиргеш, шүүлген мөгеге Тежит Отчугашка «Ирбиш-мөге» деп шынзылганы тыва «Ирбиштерниң» адындан тывыстыыс. Үш чыл бурунгаар Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга школазынга бичии оолдар аразыңа хүреш эрттиргеш, шүүлген алдыгы классчы Ондар Соруктулга «Ирбиш-оглу мөге» деп шынзылганы тывыстым.

Ирбиш дег авааңгыр, дидим мөге оолдар Тыва чуртунга төөгүдөн тура чораан. Шак ыңдыг, Тываның эң ховар амытаныңа дөмей хүрештиг, оолдарны чечени көрбээн дээр, олар ам безин хей. Бодум бо хүндүлүг ат тыпсыр дугайында бодаалдыг, саналдыг чагааны Тываның Чазаанче чедирер деп бодап турумда, Тыва хүреш федерациязының удуртулгазы «Ирбиш-мөгени» төлөвилелче кирипкенинге канчап өөрүвес боор. Тываның чурт девискээри, картазы безин шураарыңа белең ирбишке дөмей звес-тир бе? 2017 чылды Россия президентизи В. Путин Экология чылы кылдыр чарлаан болгай. Бо чылын чурт иштинде ховар үнүштерже, дириг амытаннарже онза кичээңгейни салыры хүлээлгевис апарган. Тыва хүреш федерациязы бо байдалды база өөренип көргөни эки-дир. Тыва оранның ховар, сүлдөзи бедик, чараш аңын үжүүрлөшкен мөгеге тыпсыр дээр национал хүреш федерациязының төлөвилелин Тыва парламентинин депутаттары илдик чокка деткип, бадылаптар дээрзинге бүзүрел улуг.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
чогаалчы.

ТОРГУ СОДА
ЧЕРГЕ ДЕГБЭЭ

Аныяк чалыы чылдарында алда-чириин дуглап, ачыр-дачыр туту-хоочун мөге Константин Иванович бо чылын 70 харлаан. Бот дугайы-кырып чөнүвээн-даа ортумак кижик-билер мен. Ынчангаш бо хоочун мөге даа хүрештириптер болза, арай күш мөгелер ооң дөңмээн ууп көдүрөп боор деп бодаар мен.

Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажа чылдың февраль 22-де Иван Дамбы биле Долума Бадыевнаның өг-бүтү тун оглу төрүттүнгөн. Бо өг-бүлениң шупту беш, оларның дөртү оол, чаа Миша, Света, Володя, Борис дээш шупту бир аай орус. Ынчангаш чаа тө-оглун база Костя деп адап алганнар.

Улуг акылары күш-культурага спортка ынак, үргүлчү хүрежи чораш Костя бичиизинден тура-ла спортка шылдыг өскөн. Константин Иван спортунга, конькиге, чадаг чарыш бөмбүүнге, баг кагарыңа, ча ада-теннининге, хөл-шыдыраага дески о

Ол «Чыраа-Бажы» совхозка чол автогараж эргелекчилеп, кол инж-техниканың айыыл чок чоруунуң тал инженер ажылдарга ажылдап турга, кожуунга болган байырлалды хүреш маргылдааларыңа доктаамал торгу содаан черге дээспейн шүглү мөгелерниң бирээзи. Аныяктар аразык амыдыралдың суртаалчызы, ада, чоннун эки чаңчылдарын, сагы ажы-төлүңге чагып чугаалап чоруур кырган-ача.

Константин Иванович аныяандаа ажылдарыңа идепкейлиг кижип, Ч-жы суурнун эки тураның улусчу дү-үрө-түннелдиг удуртуп, арагалааш-рум-чурум үрээшкinnerинге, оорл-шыңгы демисежи чораан. Ылан оорларын илередип тыварыңа, эр-чоруун көргүзүп, шаңнадып-макта-чорду. Бир катап бөлүк оорларны туткаш, суурга чон хуралыңа Тыва иштики херектер сайыды генерал-ма-Сотпаевич Чакарның холундан ал-шагы-биле шаңнаткан. Барып-бары-кижиңиң бодундан шаңналга алган-ың Константин Иванович уттундур-белек кылдыр-ам-даа эдилеп чоруур.

Оолак
Чыраа-Ба

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Школа назыны четпээн уругларга өөредилге программаларын езугаар өөредилге ажыл-чорудулгазын боттандырып турар школа назыны четпээн уругларның өөредилге организацияларына Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидияларны бээриниң болгаш дедир эгидериниң чурумун бадылаарының дугайында

2017 чылдың март 9 № 90 Кызыл хоорай

12 чылдың декабрь 29-та «Россия Федерациясына өөредилге дугайында» 2012-жылдың 12-декабрь 29-тагы Федералдык хоойлуга, Россия Федерациясының Бюджет кодекзиниң 78-модулу дүүштүр Тыва Республиканың бюджетинден субсидияларны бээриниң болгаш дедир эгидериниң чурумун бадылаарының дугайында

Школа назыны четпээн уругларга өөредилге программаларын езугаар өөредилге ажыл-чорудулгазын боттандырып турар школа назыны четпээн уругларның хууда өөредилге организацияларына Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидияларны бээриниң болгаш дедир эгидериниң чурумун бадылаарының дугайында

Бо доктаал ону албан езузу-биле

Тыва Республиканың Чазаның 2017 чылдың март 9-та № 90 доктаалы-биле бадылаан

Школа назыны четпээн уругларга өөредилге программаларын езугаар өөредилге ажыл-чорудулгазын боттандырып турар школа назыны четпээн уругларның хууда өөредилге организацияларына Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидияларны бээриниң болгаш дедир эгидериниң ЧУРУМУ

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

Школа назыны четпээн уругларга өөредилге программаларын езугаар өөредилге ажыл-чорудулгазын боттандырып турар школа назыны четпээн уругларның хууда өөредилге организацияларына Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидияларны бээриниң болгаш дедир эгидериниң бо Чуруму дугайында (Чурум) школа назыны четпээн уругларга өөредилге программаларын езугаар өөредилге ажыл-чорудулгазын боттандырып турар школа назыны четпээн уругларга хууда өөредилге организацияларына (моон ыңай - организациялар) школа назыны четпээн уругларга өөредилгени чорутканы-биле болгаш, ооң иштинде күш-ажыл ийириниң болгаш кичээлдээринге, ойнаа-ажыглар херекселдер, ойнаа-өөредилге номнарын садарының биле чарыгдалдарының (бажың болгаш коммунал ачы-дуза чарыгдалдардан аңгыда) орнун арынга бээр субсидияларны бээр (ыңай - субсидиялар) тыпсырының чорутканы болгаш негелделерин, субсидияларны тыпсырының сорулгаларын, субсидияларның категорияларын, субсидияларны тыпсырының негелделерин хажыткан таварылгада болгаш дедир эгидериниң чурумун бадылаарының дугайында

Субсидияны школа назыны четпээн уругларга дараазында өөредилге организациялары алыр эгелиг:

1. Чорудулганың кол хевири кылган Тыва Республиканың девискээринде болгаш ажыл-чорудулгазын боттандырып турар;

2. ырылгасында ниити өөредилгениң кылдыр школа назыны четпээн уругларга өөредилге деп айыттыганын боттандырып лицензиялыг.

парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер болгаш 2016 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп тургустунган эрге-хоойлу харылзааларына тараар.

3. Бо доктаалды «Эрге-хоойлу медээлериниң албан езузунуң интернет-порталына» («www.rgavo.gov.ru») болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунуң сайтызынга кириер.

4. Бо доктаалды күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы О.Д. Натсакка дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

жет акша-хөреңгизиниң хемчээлиниң болгаш доктааттыганын чурум езугаар бадылаттыганын Яаманың бюджет хүлээлгелериниң өйлеп каан нормазының кызыгаарында бээр.

1.5. Организацияларга бээр субсидияны хемчээлин Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актызы-биле тодарттынар нормативтер езугаар тургузар.

1.6. Субсидияларны тыпсырының сорулгалары школа назыны четпээн уругларга өөредилгени чорутканы-биле холбашкан дараазында чарыгдалдарның орнун тургузары болур:

школа назыны четпээн уругларга ниити өөредилгениң кол өөредилге программаларын чорудуп турар ажылдакчыларның шалыңын төлээр талазы-биле чарыгдалдар;

өөредилге номнарын садар талазы-биле чарыгдалдар;

кичээлдээринге, ойнаарыга ажыглар херекселдер, ойнаарактар (бажың хөлези болгаш коммунал ачы-дуза дээш чарыгдалдардан аңгыда).

Субсидияны тускай сорулгалыг ажыглар, ынчангаш өске сорулгаларга чарыгдавас ужурлуг.

2. Субсидияны тыпсырының негелделери болгаш чуруму

2.1. Субсидияны алыры-биле кордакчы организация чыл санында эртип турар чылдың июль 1-ге чедир Тыва Республиканың республика бюджетинден школа назыны четпээн уругларга өөредилгени чорутканы-биле холбашкан чарыгдалдарының орнун тургузары-биле субсидия алыр чагыгы (моон ыңай - Чагыг) Яамыже кириер.

2.2. Чагыг-биле катай дараазында документилерни организация Яамыже кириер:

организацияның тургузукчу документилериниң хоолгаларын;

организацияның удуртукчунуң албан-дужаалына томуйлаанын шын-зыдып турар документизиниң хоолгазын (хууда сайгарлыкчы паспортунуң хоолгазы), чок болза организацияның мурнундан чагыгга ат салыр кижиниң бүрүн эргезин бадыткап турар бүзүредилге документини;

кижизиттирип турар уругларның шын санын бадыткап турар тайылбыр бижикти (кижизиттирикчилерни организацияже хүлээп алганының дугайында

дужаалының хоолгаларын кожар);

школа назыны четпээн уругларга өөредилге программаларын езугаар өөредилге ажыл-чорудулгазын боттандырынга эргени алган лицензиязының хоолгазын.

2.3. Организациялар боттарының саны-биле дараазында документилерни база кириип болур:

юридиктиг черлерниң Чаңгыс аай күрүнө даңзызындан ушта бижидилгезиниң хоолгазын;

организацияның үндүрүглер болгаш өске-даа ыяап-ла төлээр телевидирлер талазы-биле өре чогуунуң дугайында үндүрүг органындан тайылбыр бижикти.

Бо пунктуда айыттыганы документилерни организация кирибээн таварылгада, Яамы оларны көөрү-биле Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнери-биле көрдүнген чурум езугаар тускай бижикти ведомствоже чорудар.

2.4. Организацияның кириген документилериниң хоолгаларын организацияның удуртукчуну адын салып шын-зыдыр. Документилерниң хоолгаларының үш болгаш оон хөй арыннардан тургустунган арыннары дугаарлаттыганы, көктеттинген болгаш таңма салдыганы болур.

2.5. Бо Чурумнуң 2.2, 2.3 пункттарында айыттыганы чагыгларны болгаш документилерни сайгарып көөрү-биле, ол ышкы субсидияны хемчээлин тодартыры-биле, организациялар бо чылдың июль 1-ге чедир үе-хуусада Яамыже каттыштырган чагыгларны кириер. Яамының чанынга субсидияларны тыпсыры-биле кириген чагыгларны сайгарып көөр комиссияны тургузар. Комиссияның составын болгаш ооң ажылының чурумун Яамының дужаалы-биле бадылаар.

2.6. Бо Чурумнуң 2.2, 2.3 пункттарында айыттыганы чагыгларны болгаш документилерни хүлээп ап тура, Яамы болза:

бүрүткел дептеринге чагыгны бүрүткээр;

хүлээп алган документилерниң даңзызын айыткан шын-зыдылга бижикти бээр.

Чагыгларның кирген хүнүнден эгелеп 10 хонук дургузунда Комиссия оларны сайгарып көөр.

2.7. Субсидияны тыпсырының дугайында азы ону бээринге ойталаарының дугайында шийтпирни, ойталаан чылдагаанын айытканы-биле 5 ажил хонуктарындан орайтатпайн организацияга дыңнадыр.

2.8. Субсидияны бээринге ойталаарының чылдагааннарына хамааржыры болза:

2.8.1. Бо Чурумнуң 2.2 пунктузунда айыттыганы документилерни четче эвес кылдыр киригени;

2.8.2. Берген медээлериниң шын эвези;

2.8.3. Чагыгы чогуур үеде кирибээни.

2.9. Организация бо Чурумнуң 2.8.1, 2.8.2 пункттарында айыттыганы четпестерини эткениниң соонда, бо Чурумнуң 2.1 пунктузунда айыттыганы хуусаа төнеринге чедир катап база чагыгы Яамыже кириип болур.

2.10. Яамы субсидияны тыпсыр деп шийтпир хүлээп алган таварылгада, субсидияны тыпсырының дугайында дыңнадыг-биле катай дугуржулганың төлөвилелин ийи экземплярга чорудар.

2.11. Организация дугуржулганың төлөвилелин алган хүнден эгелеп 5 ажил хонуктарындан орайтатпайн, бодунуң талазындан ат салдыганы дугуржулганы ийи экземплярга Яамыже чорудар.

2.12. Организациядан дугуржулганың ат салдыганы экземплярларын алган хүнден эгелеп 5 ажил хонуктарының дургузунда Яамы адын салгаш, бир экземплярны организацияже дедир чорудар.

Дугуржулганы чогуур саң-хөө чылының

декабрь 31-ге чедир үе-хуусаага чарар.

2.13. Организацияга субсидияларны субсидияны тыпсырының дугайында Яамы-биле чарган дугуржулгага даянып, ай санында бээр.

2.14. Организация квартал санында отчеттуг айның соонда айның 15-тиң хүнүнге чедир Яамыже школа назыны четпээн уругларга өөредилгени чорутканы-биле холбашкан херек кырында чарыгдалдарының дугайында отчетту (моон ыңай - отчет) кириер. Организацияның дужаалы-биле бадылаттыганы майык езугаар уругларның барып турарының дугайында медээлер кирип турар документини кожар.

2.15. Субсидияның хемчээлин квартал санында кирип турар отчеттар езугаар херек кырында барып турар уругларның санын барымдаалап, чылда ийиден көвей эвес катап тодаргайлаар.

2.16. Яамы бо Чурумнуң 2.15 пунктузу-биле көрдүнген таварылга тургустунган хүнден эгелеп 15 ажил хүннеринден орайтатпайн субсидияны хемчээлин өскерткениниң дугайында шийтпирни хүлээп алгаш, субсидияны хемчээлин өскерткениниң дугайында немелде дугуржулганың төлөвилелин кошкыш, хүлээп алган шийтпириниң дугайында бижимел дыңнадыгны организацияже чорудар.

3. Субсидияны дедир эгидериниң контролю болгаш чуруму

3.1. Яамы болгаш Тыва Республиканың күрүнениң саң-хөө контроль органы Россия Федерациязының хоойлуларына болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр организацияларга берген субсидияларны бо Чурумнуң 1.6 пунктузун езугаар тускай сорулгалыг ажыглап турары дээш контролю хандыраар.

3.2. Бо Чурум-биле болгаш (азы) дугуржулга-биле субсидияларны тыпсып тура доктааткан негелделерни организация хажыткан таварылгада, Яамы айыттыганы хажыдышкыннары тодарткан хүнден эгелеп 10 ажил хүннериниң дургузунда субсидияны тыпсырының негелделерин, сорулгазын болгаш чурумун хажытканының дугайында актыны, тодарткан хажыдышкыннарын болгаш оларны эдериниң үе-хуусаазын айытканы-биле тургузар.

Актыны ийи экземплярга тургузар, бирээзин актыны тургускан хүнден эгелеп 10 ажил хүннеринден орайтатпайн, чогуур организацияже чорудар.

3.3. Актыда айыттыганы үе-хуусаа иштинде организация хажыдышкыннарын этпээн таварылгада, Яамы хуусаа эрткен хүнден эгелеп 10 ажил хүннериниң дургузунда Тыва Республиканың республика бюджетинче субсидияны дедир эгидериниң дугайында негелдени организацияже чорудар.

3.4. Организация субсидияны Тыва Республиканың республика бюджетинче дедир эгидериниң дугайында негелдени алган хүнден эгелеп 10 ажил хүннериниң дургузунда берген субсидияны Тыва Республиканың республика бюджетинче дедир эгидер ужуруг. Бо пункту-биле айыттыганы үе-хуусаада берген субсидияны дедир эгитпээн таварылгада, Яамы айыттыганы акша-хөреңгини суд таварыштыр эгиттирер.

3.5. Отчеттуг чылдың төнчүзүнде субсидияны ажыглаттырмаан артышкыны бар болган таварылгада, субсидияны ажыглаттырмаан артышкылыг акшазын субсидияны дедир эгидериниң дугайында негелдени Яамының көргүскен хүнүнден эгелеп 10 ажил хүннериниң дургузунда Тыва Республиканың республика бюджетинче дедир эгидер, айыттыганы үе-хуусаа дургузунда дедир эгитпээн таварылгада, Яамы айыттыганы акша-хөреңгини суд таварыштыр эгиттирер.

Кыргыз Доңмит биле Иргит Бижээ ийи кыстыг. Улуг уруу Сынаага белен-селен оолдар бырашпас, орлан, чүвеге өөреничел кыс болган. Эге школаның дөрт класын Эрзин суурга дооскаш, чеди чыл школазын Самагалдайга өөренип турган. Чайгы үеде аалынга чанып келгеш, ада-иезиниң ажылынга дузалажыр, чайлыг үелерде аът мунар, адазының орнунга чылгы хавыраар, авазы көрүп турда-ла, эмдик чавааларны өөредип, муна бээр турган. Ол 12 хардан эгелеп, чарыш аьдының мунукчузу апарган. Сынааның эң-не ынак аьды Эзир-Доруг дээр аът турган. Тес-Хемниң Самагалдайга эртип турган улуг байырлалдарга Сынаа Эзир-Доругну 5 катап эрттир мунгаш, чарыш аьды мунарының сураглыг кижизи апарган.

Сынаа Кыргыз 1941 чылдың майда Самагалдайның 7 чыл школазын кончуг эки демдектерлиг дооскаш, Эрзинге ада-иезиниң аалынга чанып келгеш, биезги чаңчылы-биле чылгы хавырып, ада-иезинге дузалажыр чоруп турда, немец-фашистерниң аг-шерии Ада-чурт улуг Совет Эвилелинче оор езу-биле халдаан дугайында коргунчуг медээ дыңналып келген. Ол аразында Тес-Хемниң аревз кожкомундан Сынааны келдирткен бижик база чедип келген. Сынааның авазы уруун белеткеп, улуг тынып, чугаалат-тынып турган.

"Ой, өршээ, чүү боор чүве ирги, ол герман дээр чүвелерни дүрген узуткаар чүве ирги бе, ам бо уругну база кыйгырты берген, та чүге келдирткен чүве" — дээш, ашаа чүну чугаалаар ирги дээш, Доңмиттиң арнынче үр-ле көрүп алгаш турган. Ооң чүрээ бир-ле чүвени эндевейн турган, чогуу чүү чүве дээрзин эки билбээн.

Ол үениң байдалы-биле 7 класс дооскан кижини эртемниг кижиге деп санап турган-на болгай. Ынчангаш Доңмит кадайынга чоргаар чугаалаан:

— Герман дайзыннарны бистиң маадырлыг Кызыл шериивис бөгүн эвес-даа болза, даарта демей-ле чылча шаап кааптар, а Сынааны келдирткеннен кортпа. Ол эртем-сургуулдуг кижиге-дир, ажилдадыр азы өөренир дээн болгай аан.

Тес-Хемниң аревз кожкомунуң чаңгыс өрээл бажыңы. Секретарь, килдис эргелекчизи дээш, шупту чаңгыс черде. Аревз кожкомунуң секретары Тонгак Таржаа Сынааны өөрүшкүлүг хүлээп алган.

Эр хей, чогуур үезинде келген-дир силер, бичии-ле озалдаан болзуңарза, сумулар кезип аьттаныр деп ордум, ам мындыг эвеспе — дээш, телефон долгай берген.

А-лоо, а-лоо. Кожкооп даргазы ирги бе? Мен аревз кожкомундан Таржаа чугаалап тур мен. Силер секретарь-машинакчы дилээн болгай силер, бо чылын 7 классты кончуг эки дооскан, Эрзинде Доңмит Кыргызтың уруу Сынаа дээр уругну силерге чорудуп тур мен...

Тес-Хем кожкоовунга секретарь-машинакчы ажылынга ажилдап тургаш, Сынаа Самагалдай суурнуң аревзчи аныяктарының ортузунга шериг-патриотчу ажылды чорударының идепкейлиг организацызы апарган. 1941 чылдың күзүндө Кыргыз Сынаа Самагалдай суурнуң аревз үүрүнүң секретарына соңгуткан. Аревз кожкомунуң, кожуунуң шериг столунуң удуртулгазы-биле аревзчи аныяктарны ополчен шериг өөредилгезинге хаара тудар, шериг-житкен спорт ажылынга организаастаар талазы-биле организаастыг ажилды Сынаа чоруткан. Аңаа тодаргай барымдаа кылдыр мооң адаанда төөгүнүң докумен-тизин номчукчуга таныштырып көрейиң.

"Бүгү-делегейниң херээженнериниң Коммунистиг хүнү — март 8-тиң 32" чыл оюн таварыштыр Тес-Хем кожуунуң Самагалдай хоорайдан ТАР-ның найы-сылалы Кызыл хоорайга чедир 180 ажыг километр черге могаг-шылаг чок эрестиг хаактап келген болза, Ада-чурттуң хосталгалыг дайынының үезинден төрээн

ада-чурт ССРЭ-ни, ТАР-ны камгалаарын-че беленин көргүзүп, арат херээженнер-ни күш-культураның херээнге эвилелдээр-инче чугула ойнаашкынын барымдаа-лааш, ТАР Биче Хурал Президиумунуң шаңнаары болза:

ТАР БИЧЕ ХУРАЛ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХҮНДҮЛҮГ БИЖИИ-БИЛЕ:

Доңмит уруу Кыргыз Сынаа.
Ензак уруу Чооду Дырты-Уруг.
Долгар уруу Кыргыз Херелмаа.
Биче-Кара уруу Кыргыз Долзатмаа.
Буду уруу Кыргыз Минчиген.
Кызыл хоорай, 1942 ч. 3 ай 9 х."

НАМЧЫНЫҢ УРУУ СЫНАА КЫРГЫС

Ийи чартык хүн иштинде Сынаа Кыргыз баштаан Тес-Хемниң эрес кыстары Дырты-Уруг Чооду, Херелмаа Кыргыз, Долзатмаа Кыргыз база Минчиген Кыргыз олар республиканың найысылалы Кызыл хоорайже серте-даа чок сыыңайндыр хаактап кирип келгеннер. 180 километр. Бир хүн 70 ажыг километр орукту хаак-биле эртер чорук, ылаңгыя херээжен улуска, кайгамчыктыг маадырлыг чорук-тур.

Ол үениң хаактары амгы үениң спортчу хаактары ышкаш эвес, Кызылдың ыяш заводунга кылган моң кара-кара хаактар. Чүгле 2-3 айларның иштинде, могаг-шылаг чок чүткүлдүг белеткелдин түңнелинде, Тываның төөгүзүндө бирле дугаар чар-йынналчак чедишшинерни Эрзин-Тестиң кыстары чедип ап шыдааннар...

Эрзин-Тестиң эрес кыстары идик-хевин, күш-хүнезинин сөөрткен шанақтыг чаңгыс аьдының мурнунда таваар, хей-аьды көдүрлү берген ырлажып каап, сыыңайндыр хаактап чанып органнар. Балгазынга оларның соондан Тыва Төп Кооптуң чиик машиназы маңап келген. Чолаачы машиназындан дүже халааш:

— Тыва Төп Кооптуң даргазы Сергей Кыргыз Сынааны Тыва Төп Коопка чедип келирин дужааган, ынчангаш силерниң изиңер-биле келдим, дедир хап олураа-лы, дуңмай — дээн...

Тыва Төп Кооптуң баштаар чериниң дужаалын ёзуугаар Сынаа кадрлар килдизин дакпырлавышаан, Тыва Төп Кооптуң секретарына ажилдай берген.

Олажылдавышаан, Кызыл хоорайның ополчен шеринге өөренип, дайын шөлүнге балыгланган дайынчыларга баштайгы дуза чедирер санинструкторнуң арга-дуржулгазын шигээдип алгаш, Ада-чурттуң Улуг дайынынга эки туразы-биле киржир дугайында билдиришкенин ТАРН

ТК-га кириген. 1943 чылдың сес айы үнүп келген. Ол үеде Сынаа Москваның Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университетинге (КУТВ) өөренир дээш, документилен ТАРН ТК-га дужаап каан, харын-даа эмчи шинчилгезин эртип алган турган.

1943 чылдың августуң ийиги чартыы. Бир-ле хүн ажилдап орда, ону Тыва Төп Кооптуң даргазы Сергей келдирткен. Чаңчыккан аайы-биле даргага ат салды-рар документиленерлиг папканы дарганың столунга салып каан. Сергей дарга пап-каны ажыткаш, саазыннарны чүгүртү

көргүлээш, стол кыдынынче идипкеш, чугаалаан:

— Ада-чурттуң Улуг дайынынга боо-моңгузун холунга туткаш, киржир дуга-йында Тываның арат чонунуң изиг күзелин Совет Эвилелиниң казаа чөпшээрер каан чүве-дир, дуңмам. Ооң иштинден силерниң билдиришкениңерни ТАР-ның нам, казаа чөпшээрер каанын Төп Коми-теттен дыңнатты. Ынчангаш бөгүндө эгелеп, шөлээп алыңар, аалыңардан бээр ада-иеңерге ужурашкаш келиңер, мээң машина-биле баргаш келиңер. Амдыызында чыылда комиссиязынга барыптыңар.

Сынаа дарганың чангаш келиңер дээн айтышкынындан шуут ойталаан.

— Аалымче барбас мен, дарга, ачам-даа ажырбас. Бир эвес авам билир болза, ол шыдашпас, чүрээнде хоочулуг кижиге чүве. Мен өөрүм-биле кады чоруй баа-рымга, мени чааскаан эвес, эш-өөрлүг чоруткан деп билип алгайлар аан. Харын силерден дилээрим болза, мээң дугай-ымда Эрзин-Тестиң улугуңа дыңнатпайн көрүңер, дарга.

— Ат болган кижиге-дир силер але, дуңмакым. Ам канчаар, силерниң-биле болуп-тур ийин — деп, Сергей дарга чугааланган...

Сынаа чоруурда, артык идик-хевин суп каан чемоданының иштинге кестирип каапканы кара чажын суккаш, "Мени дээш сагыш човаваңар, авай-ачай, мен бодум ышкаш эш-өөрүм-биле Ада-чурттуң Улуг дайынынга чоруптум, барган черимден чагаадан бижип турар мен. Силерниң ынак урууңар Сынаа" деп каан кыска чагаа бижээш, Эрзин-Тесче сургакчы-лап чоруур деп турган Иштики херектер яамызының ажилдакчызы, чаңгыс чер-чурттуу Сүгдүрге берип кааш, дайынче аьттаныпкан.

Чоокта чаа ооң бажыңыга дайын-чы эш-өөрүвүс сактып, шайлап каап хөөрежи олурдувус. Ооң дайын шөлүнге бодун канчаар ап чораанын билир бол-зумза-даа, бодундан ол дугайында айтырып, сонугурап олур мен. Мээң сагыжымга катап-ла эш-өөрнүң аныяк-чалы арын-шырайы, оңгулар, өрттенип хуюкталган бажың-балгат чуруттунуп, снаряд-миналарның частышкыннары, автомат-пулеметтарның адышкыны чы-жырткайнып, дыңналып кээп тургулаан.

Чеже дайынчыларны от адаандан үндүрүп, бирги дуза чедирген сен? — деп айтырдым.

Балыгланган кижилерниң санын санаар хамаанчок, эрткен хонуктарның безин саны уттундура бээр-дир ийин, орус-даа, тыва-даа дайынчыларны, ко-мандирлерни санап шыдашпас мен. Балыг-ланган кижилерни шарыырда, ыяап-ла ковайтыр, ол-бо шимчээр апаар-ла бол-гай. Ровнонуң чигир заводунуң чанынга өлүмнүг балыгланган дайынчыны, та

кайызы ыйнаан, уткан-дыр мен, турумда, "Чыт!" — деп, чоогуу алгыра каапкан. Чыда кааптым, аразында бөргүм уштунуп чаштай "Ол болбас ийикпе, биче-ле болза чоруй баар часты" — дизе-ле, де-гырган кижиге чугаалай-дыр. Ам ке-Ак-оол болду. Демир-орук станци-От-оолдуң холун шарып тургаш ла бөргүм боолаткан мен. Сур-Байыскылаңны шарып турумда, бузундузу шинелим адаан үзе ш — Дайын шөлүңге өлүм кижиден даа чыдып калбайн, сүрүп чораан болур. Октар ында-мында сыйт кижини "бээр кел, бээр кел, өлү да мен" деп сымыранып турган болгулаарын сен бодуң билер-ле сен. Че, ам мени байысаарың до-бе? Бирги классчы огулум школада чеде берди. Уруум огул-дур ийи барып уткуур-ла болгай мен — тургаш, белеткени берди. Шах-янзылыг мээң сонугурап турган ай-ларым каш-даа катап үзүлгөн чүве.

Дайын шөлүңге санинстр-кижиниң ажылы эң-не берге, чүт-лыгланган дайынчыларны шарып чедирер эвес, оларны чүктээр-се өлгөн кижилерге үңгеп-союп чо-ыяап-ла чедер, олар дириг болуру чап билер дээш, оларны шимчеди-кымыл ол деп чүвени тодарадыр ынчаар Сынаа Кыргыз чеже дайы-дуза чедирбээн дээр...

Ада-чурттуң Улуг дайынында келгеш, Сынаа Кыргыз Кызыл хоо-орденниг аьттыг полкка санин-торлап артып калган. 1945 чы-январда СЭКП обкомунуң тех-секретарына киргеш, ол ажыл-чылга чедир ажилдаан. 1947 чы-1951 чылга чедир Кызыл болгаш райкомнарының херээженнер орт-ажыл чорудар килдизиниң эргеле-зинге, 1951-53 чылдарда областы партшколазын дооскаш, СЭКП Ка-райкомунуң ийиги секретарына аж-тургаш, өг-бүлезиниң аайы-биле чылда Чөөн-Хемчик райкүүско-оралакчы даргазынга ажилдай бе-Өөнүң ээзи Василий Сендиевич тор СЭКП Бай-Тайга райкомунуң секретарына соңгутканда, Бай-райпозун даргалаан. 1958 чылда-лий Сендиевич Москваның парти-Дээди школазынга өөренип турда, Би-Хем райкомунуң ийиги секрет-ажылдаан. Өөнүң ишти өөредип доозуп келирге, ону ажилдадып чор-районнарынга: Барыин-Хемчикке даргалаан, СЭКП Таңды райкомун-структорлаан. СЭКП Таңды райком бирги секретарына ажилдап тур-Василий Сендиевич Доватор аар аар 1965 чылда мөчээн.

Амыдыралының кончуг аныяк үе-Галина Доңмитовна чаш уруглары-чааскаан арткан, ол аар-берге уту-гуушкунну шыдажып эрткен. 1965 ч-төрөлдөринче чоокшулап, Эрзинче бергеш, даараныр комбинаттың дир-рунга, райкүүскомнуң ниити килдиз эргелекчизинге 1970 чылга чедир а-дааш, ооң соонда Тыва АССР-ниң дырал-хандырылга министерствоз-бүдүрүлгө-техниктиг эргелелиниң инженеринге, кадрлар килдизиниң лекчизинге ажилдап чорааш, пенс-үнгөн. Республика чергениң персона-пенсионери.

Галина Доңмитовна Доватор Ада-дайыны ордениниң 1-П чергелери ТАР-ның Күш-ажыл ордениниң, Ленинниң 100 харлаанынга тураскаа-медалының болгаш хей-хөй дайы-медальдарның эдилекчизи.

Алексей СУНДУЙ белет

Хоочуннар аравыста

**БҮГҮ ЧУРТТАЛГАЗЫН —
АШКЫЛААШКЫН АЖЫЛЫНГА**

Башкы – хүндүткелдиг мерге-
лүү Бөдүүн бүүдүштүг, биче сеткил-
жылгыр, өг-бүлезиниң быжыг
тенингижи Валентина Доңаковна
ошак ук мергежилдиң тергенини.
Сүт-Хөл кожууннуң Ак-Даш
школазында тыва дыл-
гаш чогаал башкылавышаан,
чыл дургузунда директорлап
чалан.

тентина Ооржак 1947 чылдың
23-те Сүт-Хөл кожуунунң Бора-
музунга малчын өг-бүлениң дун
түптөртүтүнген. Авазы Бучук Сан-
говна Доңгак Ак-Даш сумузуунуң
үт чурттакчызы чораан. Ачазы,
зы элзэди турда, «кызыл-дустай»,
Валентина авазының ынаны-
туп, 8 дуңмаларын азыражып,
үп, чажындан тура тараа соктап,
ып, кандыг-даа ажылды кылып
Ычангаш-ла ындыг боор, В.Д.
бергелерге торулбас, эгелзэн
эчизинге чедирер кижилерниң

1965 чылда Бора-Тайга ортумак
ын дооскаш, Кызылдың башкы
езинче өөренип кирген. Бодунуң
ылчы базымын Алдан-Маадыр
(школазынга эге класс башкылап

3 чылдан эгелеп Ак-Даш 8 чыл
ына эге класстар, ооң соонда
ыл болгаш чогаал башкызы
ажылдаан. 1982 чылда Кызыл-
мениң башкы институтун бот
пре-бале дооскан. 1985 чылдан
-би хуннерге чедир Ак-Даш ор-
шолузын директорлап ажылдап

тина Ооржак улус өөредилгешугумунга 49 чыл ажылдап, ажы-төлдү өөредип-кижизидип, алдың делгем оруунче үдзэн. Ол ал ажылының бүгү-ле шылгалда-едиинскинниг шыдажып эрткен. Итүкчү болуп ажылдап келген

чылдарында школазының материал-техниктиг баазазын быжыглап хөгжүдөр дээш, бүгү күжүн, билиин харамнанмай, чогаадыкчы сагынгыр-тывынгыр чоруун көргүскөн. Школаның одалгазын төп одалга системазынче кириген, немелде чаа школа тудуун, спортчу залды, 6 харлыг уруглар өөренир белеткел клазын ажиткан. Оң удурткан школазының коллективи чыл санында республика, харын-даа Россия чергелиг мөөрейлерге чедишкиннерлиг киржи, көскү черлерни ээлеп чоруур. Сөөлгү 3 чылда школын 3 өөреникчи алдын медаль-биле дооскаш, Россияның дээди өөредилге черлеринде тергин эки өөренип чоруурлар.

Валентина Доңгаковна Ооржактың кызымаккай күш-ажылын Тыва Республиканың Өөредилге яамызы үнелеп, аңаа «Россия Федерациязының улус өөредилгезининг тергигини», «Тыва Республиканың улустуң башкызы», «ТР-ниң өөредилгезининг алдарлыг ажилдакчызы» деп аттарны тыывыскан.

Ол чүглө школа директору боорундан аңгыда, сумунуң, төрзэн кожуунуң хөй-ниити ажылынга идепкейлиг кир- жип чоруур. Ол сумунуң Херэзженнер чөвүлелинге, суму депутадынга база ажилдап чораан. Ооң хөй-ниити ажы- лынга идепкейлиг киржилгезин кожуун чагыргазы үнөлөп, «Кожуунун хүндүлүг чурттакчызы» деп атты тывыскан.

Валентина Ооржак школа база хөй-ниити ажылындан аңгыда, чараш мезушынары, быжыг сагылга-чуруму-биле кожуунуң болгаш сумунуң херээжен чонунга бодунуң үлегер-чижээн көргүзүп, өг-бүлезиниң быжыг чөленигжи болуп чоруур. Ол беш оолдун, ийи кыстың, хөй санныг уйнуктарының эргим ынак авазы база кырган-авазы. Ооң өөнүң ээзи Ызык Серенович Ооржак база-ла бүгү чуртталгазын башкылаашкын ажылынга бараалгаткан, 50 чыл стажтыг, күш-ажылдың хоочуну башкы.

Билдилиг удуртукчувуска, хүндүлүг башкывыска 70 харлаан юбилейи-биле каң дег кадыкшылды, кежик-чолду, аас-кежикти күзедивис.

Ольга ООРЖАК,
школада профэвилел
комитединин даргазы.

ХҮНДҮТКЕЛДИГ АВАВЫСКА

Ажыл-ишке бердингенин
Арбын шаңнал бадыйткап тур.
Чоннуң ынак башкызы деп,
Чоргаарланып чоруур-дур бис.
Уругларын өстүргештиң,
Уйнуктарын азыражыр
Хайыралдыг ававыстың
Кадыкшылы быжыг чорзун!
Эриг баарлыг, буян-чолдуг
Өргөледип, чагып-сургаар
Хүндүткелдиг ававыска
Күдүк базып мөгөйдивис!
Күжүр авай, омак-сергек
Хүлүмзүрүүң чайнал чорзун,
Уруг-дарыың чүрзэң чылдып,
Узун назы назылаарын,
Аас-кежик, өөрүшкүнү
Алгал-йөрзөп, күззөр-дир бис,
Эргим авай

Чейнеш ООРЖАК,
азының башкызы.

БИЖИКЧИВИС СЭЗЭН ХАРЛААН

ның» идепкейлиг бижикчизи Норбу
пович Ховалыг 1937 чылдың апрель
түр кожууннун «Бора-Шай» деп черге
түнген. Ачазы Лопсан-Дамбаа Балданович
тадананың Устүү-Хүрээзинге бараан болуп
тама-башкы. Авазы Норбуну божан соон-
сыртыгы саадан. Чаа божан ие көвей хан
ш, ол-ла хүн «бурганнай» берген. Норбу
кында инек мыйызындан кылган эмистик
ының кыс дуңмазы Көк-Анай биле Чаш-оол
ларның эг-бүлөзунге оларның аажок ынак
уп өзүп келген.

чылда Бора-Тайганың чеди чыл школазын

чылда Балгазынга СПТУ-ну дооскаш, «Бора-Тайга» колхозка механизациялдан.

чылдан эгелеп Бора-Тайга суурнуң культура бажыңын директорлавышаан,
л организациязынын секретары бооп ажилдап турган.

организациясының секретары болып аяқталып тұрған кезінде, 1957-жылы 1-сентябрда Сүт-Хөл қонысында хөй-ниитинің аялыын кылып, бо хүннерге чедир Сүт-Хөл қоныс-ижиі уламчылап чоруу. Хөй орден-медальдарның эдилекчизи, РФ-тиң ерлер эвилелиниң кижигүүнү, Сүт-Хөл кожууннунң пенсионерлер эвилелиниң «Суг-Аксы суурнунң хүндүлүг чурттакчызы», «Сүт-Хөл кожууннунң азының алдарлыг ажилдакчызы» деп аттарлыг. «Тыва—бистинң өргэзвис» альдың болгаш еске-даа культурлуг мөөрей, хемчеглерниң киржикчизи. Эжикчивистинң 80 харлаан юбилейин таварыштыр байыр чедирип, ооң алдан бижээн солун таварылгаларын парладывыс.

КАВАЙГА
УТТУНДУРГАНЫМ

Эн авамны Анай Монгушовна,
авамны Анай Майтыевна Хо-
ээр. Өөм иштин база-ла Анай
овна дээр. Кадайымга аажок
ндүлээр мен.

чаным бар чорааш, Хөндергейниң Үш-
Тейге шарыларын дыштандырып, шай
хайындырып ишкеш, улаштыр бадыпкан
(ынчан мен чаш, кавайда чораан мен).
Хөндергей суур дужунга келгеш, шайлап
орган черинде талда азып каан кавайлыг
оглун уттулканын сактып келген. Аалын
көжүрүп, эмдик аскыр мунуп чораан
Сөмүк Дагачты ледио чоруткан. Эрти-

не кара талга халдып кээрге, чаш оолду ымыраа-сээк үглээн турган, кавайда оол бар шаа-биле ыглан. Эмдик аскыр кавай чанынче шуут чагдавас боорга, элээн ырадыр челзип чоруткаш, чаа кымчы-ланып-кымчыланып, оолдуң чаны-биле эрте халдып чыда, кызыл сөөскен сыптыг кымчычы-биле кавайның баандан илбек-теп алгаш, ол олчаан тутсуп келген дээр.

**АЗА ОРАНЫН
БАККЫЛААНЫМ**

1950 чылда колхозта чаңгыс машинаны акым Дуган-Байыр мунуп турда, ону эдерипкен мен. Суг-Аксынга тутсул келдивис. Ол шагда бензин кончуг ховар турган. Бензин садып турар улустун улуг доскаарының дүвүндө хензиг-ле чүве арткан болду. Бергедээн улус канчап канчаар, меңээ хумунз тудускаш, белимден хендир-биле баглааш, доскаарже бензин узары-биле бадырып киирдилер. Кончуг изиг хүн. Доскаар ортузу чедип чоруй, бажым дээскинип, карактарым караңгылай бээрге, багайтыр алгырганым сактыр мен. Демгилерим дедир ушта тыртып эккээрге, меделерим оскунупкан болган мен. Эмнелгеге чедире бээрге, эмчилер тыным алганар.

1985 чылда Ак-Даш сумузун даргалап тургаш, хан базышкынынга бастырып, билинмейн барган мен. База-ла эмнелгеге медресел чок чыткаш, чүгүлү үш хонук эрткенде миннип келген мен.

Суг-Аксынга электриктел турган
үемде, бир бажының чырын чагы
бажыга улап тургаш, токка соктурупкан
мен. База-ла эмчилер тыным алган.

Норбү ХОВАЛЫГ.

ТЫВА АЛЬПИНИСТ ЭВЕРЕСТЕ

«Делегейинң 7 бедии — Тыва» команданың кижигүнү Марианна Кыргыс бо хуннерде Непал күрүнеде барган. Ол 2014 чылда Эверест үнер дээш, Непалда фирмага 33 муң долларны төлзүн. Ынчан 5800 метрге дош көшке баткаш, 16 шерптерни (чүэк дажыкчыларын) базып каапкан.

Непалдын Чазара ол чылын делегейиниң эң бедик шымшыы Эверестче үнүүшкүннерни соксаткан турган. Акша төлөп каан альпинистерге 3 чыл иштинде үнүп болур эргени берген. Ынчангаш Марианна 5300 метр бедикте кол лагерьге 25 хонгаш, төрзэн Тывазынче чанып келген. 2015 чылда Непал күрүнезинге улуг чер шимчээшкини болган: хөй хоорай-суурлар бузулган, хөй чурттакчылар чок болган. Ынчан база Эверестче кым-даа үнмээн. Тыва альпинист сорулгазын улам-чылаары-биле Москвадан Катар таварыштыр ушкаш, апрель 12-де Катмандуга келген. Ам ол маршруттуң эгелээр чери, Лукла деп суурже жүп келген. Моон тура Эверест адаанда баазага чедир 7-8 хондур кылаштаар, чүьктү сарлыктар чедирер. Бүгү делегейден келген хөй санныг альпинистер командазынга ол каттыжар. Англи дылды эки билир болгаш, өске улус аразынга улуг бергедээшкинге таварышпас. Чүгле Эверестин бодунче үнери эң берге, олче экспедиция 60 хонук үргүлчүлээр. Тывалардан кым-даа Эверестче ооң мурнуу талазында Непалдан-даа, соңгу талазында Тибеттен-даа 6000 метрден бедээн кижжи чок бооп турар.

Бистің корр.

РЕДАКЦИЯ ДАН

Джомолунгма азы Эверест – Непал биле Кыдаттың кызыгаарында Гималай дагларының эң бедик шыпшыы. Далай деңгелинден ооң бедии 8 километр 852 метр. Оон бедик даг делегейде чок. Джомолунгманың шыпшыында агаарның соогу 60 градус чедип болур, а хат күштүг хадыырга, ооң дүргени шакта 200 километр хире апаар, ол дээрге кончуг дүрген халдып чоруур машинаның дүргени-биле дең. Дагның кырында кислород эвээш болгаш, кижжи тынып шыдавас. Ынчангаш альпинистер ооң шыпшыынче тынарынга дузалыг эт-херекселдиг үнүп турар.

Тус черниң чону бо дагны Джомолунгма деп адаар, очулдурарга, «Ава бурган» азы «Бурганнар авазы» дээни ол. Бо дагның бедии 8 844 — 8 852 метр дээрзин хемчээп тодараткан англи аян-чорукчу Джордж Эверестке тураскаадып, Джомолунгманы Эверест деп база адаан. Ындыг ат-биле бо даг делегейге билднгир.

Эверестиң шыпшык бажынче эң-не баштай Чаа Зеландиядан альпинист Эдмунд Хиллари биле тус чер чурттуг шерп (чүүк дажыкчызы) Тэнцинг Норгэ 1953 чылдың май 29-та үнгеннер. Оон бээр бо дагның эң шыпшык бажынче 4 муң хире альпинистер үнгөн. Эверестиң шыпшыдынче үнүп бар чорааннарынч аразындан 200 хире альпинист көшкеге бастырып, кадыр-берттен аңдарлып азы шаг-шинээ үзүлгөш, амы-тыннандан чарылган, чамдызының мага-боду өлгөн черинде-ле ам-даа көстүп чыдар. Чүгө дээрге оларны куду бадырар арга чок. Эверестиң кырынче үнөр дээн альпинистер оларны көрүп, чаны-биле эртип турар.

Эверестиң шыпшыының бажынче үнөр дээш, чылдың-на 500 хире альпинистер кээп турар. Дагның кырынче үнериниң элээн таарымчалыг үези – час биле кыш. Альпинистерниң бо дагның кырынче үнерин тускай фирмалар организастан турар апарган. Эверестиң шыпшыынче чаңгыс катап үнерин организаастаарының өртзө амгы үеде 50-60 муң доллар. Олар 2 хире ай дургузунда альпинистерни бедик черниң агаар-бойдузунга чаңчыктырып, дагның кырынче үнеринге белеткеп, Эверестиң кырынче үнөр үеде оларның айыыл чок чоруун организаастаар талазы-биле улуг ажилды кылып турар. Ынчалза-даа дагның шыпшыынче альпинист үнүп, оон бүдүн-бүрүн азы дириг ээп кээр дээрзинге магадылалды бербейн турарлар. Бир звес кайы-бир альпинист Эверестиң кырынче үнеринге бередежи бээр болза, маршрутта лагерьден ол дедир ээп болур.

Буянный иштиң кижилери

ИЕНИҢ КЕЖИИ

Ынчан аныяк мен. 1970 чылдар төнүзү чүве. Сүт-Хөл кожуунун төп эмнелгезинин божудар салбырының кол акушерказынга ажилдап турган үем. Ие кижини менди чаагай божудуп, ооң төлүн чырык черге бир-ле дугаар уткуп алырынга дузалаарындан буянный үүлө кайда боор.

Мени бүгү-ле бергелерге өөредип, чагып-сургап чораан эмчим – Долчатмаа Чыласовна Монгуш. Эмчимге черге чедир мөгейип, четтиргеним илередип чоруур мен.

Долчатмаа Чыласовна ырак хоорайларже семинарлап, билиин бедидип, ай-айы-биле өөренип чоруй-даа баар. Ол үеде, бо шаг ышкаш сотталыг телефоннар, техниктиг аппаратуралар, УЗИ бар эвес, божудар салбырга чүгле «Ваакум-экстракция» деп бергедеп божуур улуска ажылгаар аппарат турган.

Долчатмаа Чыласовна өөренип чоруй барган үеде болган бир болуушкун ам-даа уттундурбас.

Манчүректин Баян-Кол деп черге аныяк ие божаан, сыртысы саадаан. Уруун «тудугжу» кадай хүлээп алгаш, эмчи кижиге эвес, саадаан сыртыкка дегбээн.

Чалалганы ырак Баян-Колдан аъттыг кижиге Алдан-Маадырга дыңнадып келген (ол аразында та каш шак эрткен чүве). Алдан-Маадырдан Сүт-Хөлгө дыңнадып келген соонда, улуг эмчим: «Дүрген чоруп көр, дуңмам! Сыртык саадаан-дыр, ханзыраар болза, ат-ла болду» – дей-дир. Хамык эмнерим, херекселдерим ончалап алгаш, «дүрген дуза» машиназының чолаачызы-биле бүгү-далаш халкан бис. Чолаачыны «Дүрген-не хал көр, дүрген» – деп, албадарынга өй мен. Иштимде тейлеп, тариналар номчуп, «чүгле ханзыраваанна болза!» деп, сымыранып-ла чор мен. Чүрээм саргып, шапкыланым-ла чор.

Баян-Колдун ыраагын. Оңул-чиңгил, тайга-таскыл оруунун бергезин. Ужу-бажывыс үзүп, ыңай-бээр борбачайнып-даа чорааш, шаап-ла ор бис. «Таанда чаш төлдүн аксының кежи бар-ла ыйнаан» деп бодап чорумда, аъттыг кижиге көстүп келген. Ол бисти уткуп алгаш, аалынга чедире берди.

Эмниг-домнуг барбам туткаш, өгже дүвү-далаш кире-ле халаан мен. Орун кырында үжен хар ажып чоруур аныяк ие карактары шаг чок, арга чадаарда менче көрүп келди. Чоорганын ажыткаш, хынап

эгеледим. Уруг сыртыгы уруг савазындан адырлыр-даа хире эвес, чаян болуп ханзыраваан болду. Ханының базыышкыны куду боорга, сыкыртыр ужурулг эмимни салгаш, холдарымны спирт-биле чүп-чүп, холдап, уруг сыртыгын улуг бергедээшкн чокка «чаларадып» эккелдим. Суук албанын үндүрүп, тайга черниң соок суун шилге куткаш, иениң иштинге салып бердим.

Аал ишти амыраан, самнап-хөглээн. «Четтирдивис, күжүр эмчи» – джип турлар. «Дыка-ла аас-кежиктиг авашкылардыр» – дээш, чаа божаан аныяк иени авазы эргеледи бээр, караам чажын тудуп шыдавайн, ыглапкан мен.

«Ам бо уругну канчаар чүвөл, кызым?» – деп, аныяк иениң авазы айтырды. «Эмнелгеже чедирер болза эки-дир. Орук-ла кончуг берге, канчап-чооп-даа чедер херек» – дидим.

Чолаачы-биле сүмелешкеш, өпояаны кырган-авазы тудуп алырга, машина хөрзэнге олуртуп алдывыс. Чаа божаан кижини машина шалазының кырында носилкага чытырып болбас. Ишти шимчей бээр. Ынчангаш носилканы аскаш, иени чытыргаш, бодум шимчевес кылдыр так куспактап алдым. Чежемейиниң шылазымза-даа, шимчетпезин-не кызыдып чор мен. Машинавыс хаккыңайнып, ужу-кыдыныч чыгылып-ла чор. Дески черге доктаадып алгаш, аныяк аваның ханының базыышкынын, ханзырай бээр ийне дээш, адаа-үстүн хынаарымга, байдалы эки болду. Оон ыңай далаш чок чылбыртып чорааш, Сүт-Хөлдүн эмнелгезинге иешкилерни мүн-не менди-чаагай эккеп, чытырып кагдывыс.

Мээң өөрзэмни, иштимде бодумга чоргаарланганымны чүге деңнээр... Ол хүнден эгелээш-ле ажылымга ынаам дам барган.

Бурган өршээ! Ие кижиге хүн кезээде чырып-ла чорзун ам!

Ажыл мени чемгерер,
Ажыл мени хепкерер,
Ажыл мени хей-аът кириер,
Ажыл — мээң амы-тыным.

Ажы-төлүм азыраар,
Аал-ораным хөгжүдөр
Ажыл — мени чонум-биле
Алаактырып тудуштулар.

Ажы-төлүн өстүрүп каан
Ада-ием чоргаарлары.
Акушерка «тудугжу» деп
Ажылымга ынак мен.

Раиса ХОВАЛЫГ,
РФ-тиң кадык камгалалының
тергиини, күш-ажылдың хоочуну.

ам-даа үр чурттаар аас-кежикти шаңнап бергенер.

База ол ышкаш 2015 чылда аарый бергенимде республика эмнелгезинин уролог эмчизи А.В. Санчы сыңайга кезишкн кылгаш, караамны чырыткан. Кайгамчыктыг хөглүг, биче сеткилдиг, ажылынга бердинген, холу чымчак эмчи болган. Оон аңгыда амгы үеде мээң кадыым байдалын үргүлчү хайгаарап чоруур Чадаананың эмчилери Шораана Вячеславовна, Эрес Сергеевичиге база улуу-биле четтиргеним илередип ор мен.

Кижиниң чуртталгазында ак-кара кандыг хүннер турбас дээрлп. Кажан багай чүвеге таварышкаш, сула салдынып, муңгарай бергенимде, эмчилерниң чагыг-сүмезин, хүлүмзүрзэн шырай-арнын сактып келгеш, бодум-на ала-чайгаар эки чүүлдерни бодап, туттунуп эгелээр мен.

Эмчи деп мергежилдиг кижиге көргөн санымда-ла, ол дээрже бурган дег, кижилерниң амы-тынын камгалаар, ачы-буянный ажылдыг кижиге деп иштимде бодаар мен. Ынчангаш бо үстүмде бижээним эмчилеримге ажыл-ижинге чедишкннерни күзеп, ынак солунум «Шынны» таварыштыр четтиргенимни илередип олур мен.

Таисья ОНДАР,
Кызыл хоорай.

Төрзэн тыва дылывыс

ТЫВА ДЫЛЫМ – ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ

Тыва дылым – төрзэн дылым,
Тыным чүрээм сенде тудуш.
Тыныжымдан сыстып үнүп,
Дыңналып кээр эргим сестер
Төрзэн дылда сиңген болгаш,
Төгүлген дег, куттулуп кээр.

Чырык черге чаяаттыгаш,
Чылар-чылбас ыглап чыда,
Эң-не баштай эдипкеним
Энерелдиг «авай» деп сөс

Тыва дылга чаңгыланган,
Дыка улуг өөрүшкүм ол!

Тыва дылым – төрзэн дылым,
Тынгарыкчым чүгле сен сен!
Тыва кижиге төлү болган
Дыка улуг аксым-кежи,
Ынчангаш-ла тыва дылда
Ындынналдыр ырлап чор мен.

Маадыр-оол ДА

«САЙ ДАШТА САГЫШ-СЕТКИЛ

Амыдырал, кижиге, өөртемчей дугайында бодалдарым далайындан деп, Бичелдей Каадыр-оол Алексей оглунуң «Сай дашта сагыш-сеткил хонаштары» деп номунуң ийиги кезээнде «Тыва дылым – тынып чоруур агаарым» деп эгеге доктаап көрей.

«Кандыг-даа нарын бодалды тыва дылга илдик чокка илередип болур». Төрзэн дылын билири – салым-чолдун чаагай херээ. «Төрзэн дылынга хүндү чогу – салым багының чегей херээ». «Ыдыктарым хүндүлөвейн, үнелөвейн, чүнү эртинем деп көөр мен?». «...Ынчангаш мен бодум хуумда тыва дылды тыва чоннуң өөртээ турбас эртинелериниң бирээзи деп санап чоруур мен» деп, Каадыр-оол Бичелдей бижээн. Бо каш одуруглардан безин дыл талазы-биле эртемденивистиң тыва дылын кайы хире үнелеп, ыдыкшыдып чорууру илден.

Сөөлгү үеде тыва дыл талазы-биле материалдар «Шын» солунуң арыннарынга хөйү-биле үнүп турар. Дүвүренич материалдарын чогаалчылар Лидия Ооржак, Мария Күжүгет, Нина Серенот дээш өскелер-даа удаа-дараа бижээн. Мен база төрзэн дылывыс дугайында сеткилимни өйүп чоруур бодалдарымны илередип көрей.

Ылаңгыя чокта, март 4-те, 22 дугаарлыг «Тувинская правда» солунга Галина Селиверстованың «Родной язык – лишний? деп материалын номчааш, шынап-ла, «Канчап бардывыс, тывалар?» деп, кижиниң алгырыксаазы кээр. Чүгле орус дыл-биле ажы-төл амыдырап, чурттап чоруй баар деп, дыка хөй ада-мелер бодап турар. Ол кижиниң омак-сөөгү кандыг болурул: орус бе, тыва бе?

Бир чижек. Чоокта чаа МУБ «Енисей» ЖКУ-нуң даргазынга чурттаачыларның ат салганы билдиришкенин тудуп алгаш, кирген мен. Дарганың алыс кадыг-ширини-даа хөлчөк. «Мээң адаамда улус-биле сайгарышпайн, чол дораан менче кирип турар силер?» – деп, секретары уругну-даа хөрөктей бээр. «Бис черле силер-биле чугаалажыксаан улус бис, Маадыр-оолович. Бистиң негелдewisке дорт харыыны силер бээр боор силер» – деп чорумда: «Вы, давайте, по-русски говорите!» – деп бо-ла. Кижиге ортузу чедер берген, ады-сывы тыва кижиге болду. 75-тиң артында чүткүп олурар, көстүп олурар энеден ынчаар негеди. Думчукка тулганда канчаар боор, орустап киириптим. «А бир эвес шуут орустап билбес кырган-авай болза, хелемечи чалаар силер бе?» – деп, үнүп чоруп тура, чугааладым ийин.

Ылаңгыя суд, истелге, прокуратура ажылдакчылары тыва дылын билбес боорга, бергезин. Оглум Шаңгыш Монгуштуң херзэн ам-даа сүрүшүшкөөн мен. 12 чыл эрткенде хеп-хенертен чаа медээ келген. Чогуур черлерге киргеним соонда, истекчини томуйлап каан. База-ла кара баштыг тыва улустуң оглу. Тыва дылга шуут «тек». «Расскажите, как все было» – дээш олурар. Мээң байдалымны бодап көрүңер даан, шупту херекти катап сактыр. Анаа-ла тыва дылымга дазырадыр чугаалапкан болзумза. Карак чажын тыртып, харлыгып оргаш: оглумнуң ийи холунуң кырызынга 17 бижек изин криминалист санаан. Кырызының кежи салбактаны берген болган деп домакты таптыг очулдуруп чадап кааш, холдарымга көргүзүп, имней аарак чугаалаарымга, истекчим «Ам билдим» – деп бажын согаңнатты.

Кызыл хоорайда садыг, кафе, ресторан-нарың аттары «Белиссимо», «Шиншилла»,

«Шаурма», «Нансэ», «Смайл», «Ф» дээш оон-даа хөй. Чоорту узбек, дээш хамык өске чоннарның сестер ниити черлеринге көстүп кээр апардыг болурун? Бо айтырыгны мээрли билеп турар бе? Чараш тыва сестер эвес аан.

Чүгле шүгүмчүлээринге өйлеп хоочуннар дуза кадарынга белең бис үндезин культура төвүнде «Ак баштыг алдын үүжези» деп чөвүлел бар. Бисге езулуг чараш тыва аттарны сүмөрип болур бис. Ол ышкаш чаа төртү чаш өпояаларга-даа.

Оон ыңай черлер аттары: Кызыллыкта Көп-Кежиги – «Кокежик», Та-Аргалыг аржаанын – «Аргалик», Бичелдей – «Уюк» дээш баар.

Неделяның пятница санында «Тыва!» деп теледамчыдылга эгелейт. Ону улуг өөрүшкү-биле уткудувус. Оционал школалар сайзырадыр инститиге эгелээшкени деп билдим. Эр хейлер омак уруглар безин тыва дылды соңушнэгээди алыксап турар ышкаш хөй дылды билген тудум, мээ-медерезе сайзыралы, делегейже көрүжү болур болгай.

Тыва дылга хамаарыштыр чыда кижини бодандыра бээр чүүлдер бижээ, орус дылда «дедушка, прадедушка» дээш чоруй баар. А тыва кырган-ачай, кырган-ачазының ачазы чаар адаарыл? Оглунуң оглу уйнуң уйнуңтун огул канчаар адаар бис? Хамаарыштыр эртемденнер, чогаалчы «ак баштыглар» чыгып алгаш, чугаал көрзүвүссө кандыгыл?

Мен бодаарымга, тыва дылга хире келди чедип алырда, чазак деңнелди таап-саавырлар үндүрер болза эки. Чыла школа доосканнарга бюджеттен олуту де, төрзэн тыва дылын билирин хысайыттарны, эрге-хоойлу ажылдакчы эмчилерни удурттур ажылга алырда, дылга хостуг чугаалап билирин хыске-даа кадрларны тыва дылын бил хынап тургаш, ажылга алыр.

Орус дылга диктант бижидип турар а даргаларның тыва дылга хостуг чугааларын хынап көрзе. Чамдыктары шыт эрттирер дээрже, тывалай-даа берзе.

Бо чүүлүмнү доозуп тура, Каадыр Бичелдейниң «Сай дашта сагыш-сеткил хонаштары» деп номундан одурутуп кирип көрей. «Делегейде тыва 232,9 муң хире кижиге чугаалажып чоруу. Оларның 210 муң хирези Россиянын аванын) девискээринде чурттап чоруу муң хирези Кыдатта, 20 муң хирези Монголияда. ...Даштыкы дылды чаңгыс-даа иштинде өөренип ап болур. Төрзэн дүбүгү назынында өөренип кээр херге Угаан-медерелимниң чайаакчызы тыва дыл-домаамдан ужукталып маңнап чоруп оран-дедегейниң он-он чурттарында эртем-суйуулдун, ээрге-чагырганын эң жизинге мени чеңдирген төрзэн дыл коопаларынга мөңгөйдим...».

Бир эвес Каадыр-оол Алексеевич бо номун номчуур болзуңарза, мээң айтырыгларның харызын оон тып алалар. Чижээ, Тыва чер деп чүл? Кижиге деп чүл? Тыва дылды өске түрк дылдарга онзагайландырып турар чүүлдер? Тыва кижиге чүге каргыраа, сыгыт, хөөм болганын? Чүге тыва кижиге бүрүзү болганын?

Валентина БЕГЗИ (Монголия)
хоочун

Тываның Улустун чурукчузу Хертек Тойбухааның 100 харлаанынга

ДАШ ЧОНАР УРАН ЧҮҮЛДҮНҮҮ ЫРААЖЫЗЫ

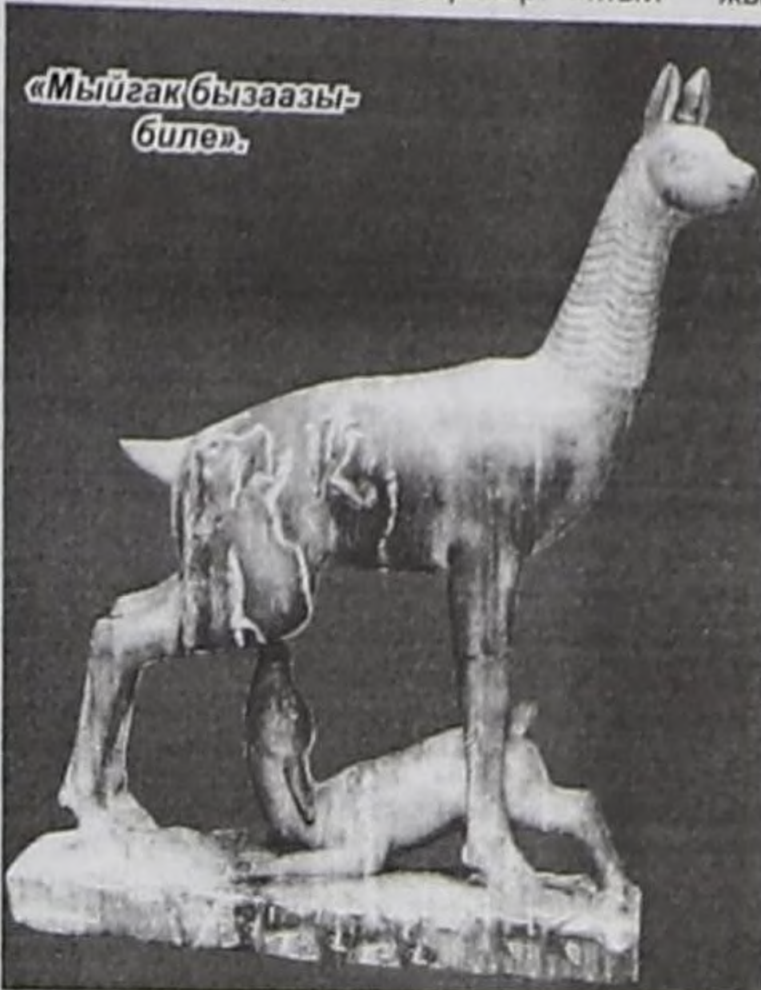

Бойдустан чаяттыңан ус-шевер талантылыг, мерген угааныг, ханы уткалыг чогадыкчы бодалдарлыг Тываның сураглыг улусчу шевери Хертек Коштайович Тойбухаа 2017 чылдың январь 1-де 100 харлаар турган. Бо кайгамчыктыг тоолчуругу өгбевистиң чогадыкчы ажил-чорудулгазын допчузу-биле таныштырып өрөй.

Дарыг-Хаяның үнелиг дарыг тывылганы болгаш ону тарның ажыглап эгелээни Сөөктүн бурунгу шагдан ажыл-ишчи шевер кижиниң амыдыралына улуг арны чедирген. Олар бурунгу перинден ыяш чазаар, даш, дарганнаар, даараныр чачылдарын салгап алынтилелдин хөгжүлденин биле бурунгаар сайзыратоолдарына, кыстарына ыдып берип келгеннер. унарның ачызында Көптөн эвээш эвес салымныг, уран талантылыг, чокчак бодалдарлыг кончуг арныктар шылгаар үнген. Арның бирээзинге Хертек Коштайович Тойбухаа хамаар-1917 чылдың январь 1-де Бай-Тайганың Көп-Сөөккө арат Коштайың өг-бүлө-

зинге төрүттүнген. Бо аал-биле чылдың кайы-даа үезинде кожа-хелбээ чурттап чораан сураглыг улусчу шевер, малчын, аңчы арат Күжүгет Дүктүг-оол Тойбухааны чеди харлыындан эгелээш, чазанырының, даш чонарының, дарганнаарының, дааранырының, аңнаарының, куштаарының билинге, мергелдеринге өөредип кижизиткен. Аныак эр чурулга, каасталга, сиилбирлеп, даш чонар уран чүүлүнүн талазы-биле чакгыс класс дооспаан-даа болза, шевер өгбелериниң ачызында, бойдустан чаяттыңан ус-шевер талантылыг, чогадыкчы ханы бодалдарлыг, могаг-шылаг чок, шудургу күш-ажылчы Тойбухаа чээрби хар безин четпейн чорааш-ла, ооң улусчу шевер деп ады-сураа чүгле Барыын-Хемчик кожуунга эвес, Кызылга безин дыргын тарай берген. ТАР-ның Күлтура яамызының чагыын езугаар чонар-даштан он хөл-шыдырааны, документилер бижиинге херектиг демир-үжүк, карандаш, будук шили, будук базар салыр чонар-даштан кылган стол кырынга салыр сиилбирлээн он дериг-херекселди (стол кырынга салыр прибор) кылып берген. Бо дээрге аныак оолдун бир дугаар чогадыкчы ажил-чорудулгазы болган. Моон эгелээш-ле тыва улустун даш чонар уран чүүлүнге ол хандыкшып, мергежи берген. Кылган ажилдары онзагай шеверин чараш, дириг амытаннарның тургузуун, шимчээшкини, сагыш-сетки-

лин шын илереткени, ооң кол утказын илередир болуушкуну тоолчуду чогадып, хуулгазын аян-шинчилиг сиилбирлээни-биле олар кижиниң кичээнгейин хаара туду бээр. Оларга «Мыйгак бызаазы-биле», «Сарлык», «Аът», «Теве», «Те», «Чуңма», «Улу» «Үскүлешкен бугалар», «Сакманчы», «Сарлык саанчызы» болгаш өске-даа чүс-чүс ажилдары хамааржыр. «Мый-

«Мыйгак бызаазы-биле».

гак бызаазы-биле» деп ажылы шылгааргай ажилдарының бирээзинге хамааржыр. Бо ажилды улгаттыр кылгаш, Кызыл хоорайның соңгу талазында Абакан – Кызыл автоорунуң Кызылче кирер тураскаал демдекти черинде тургускан. Сөөлү үеде Кызылдың, республиканың чурттакчы чону, ылаңгыя аныктары, Тываның аалчылары чараш тураскаал скульптураны чугула херек кылып баргаш, магадап

көөр, сиилбирлээн мастерни мактаар, йөрээлдер номчуур, чеминиң дээжин чажар болу берген. Аңаа мун-мун кижилер чораан, моон соңгаар оларның саны улам көвүдээр.

Тойбухаа тыва улустун чаагай чачылдарына, езулалдарына кижизиттинген, ук чонунуң төөгүзүн, культуразын эки билер. Ынчангаш төөгүге хамааржыр чогаалдарны чонар-даштан кылган. «Национал хептиг тыва херээжен», «Национал хептиг тыва эр, херээжен» деп ажилдарын чедимчелиг кылган. Шаанда тывалар кандыг идик-хептиг, каасталгаларлыг чораанын аныктар моон билип алыр. Төөгү темазына өске-даа солун ажилдарны кылган. 1944 чылда Россияның составына ТАР-ның каттышкан соонда Тываның экономиказына, социал адырына, араттарның амыдыралына үндезин чаартылгалар болган. Орта дүүштүр «Колхоз чылгычызы», «Сакманчы», «Танчычы» болгаш өске-даа ажилдарын чогааткан.

1955 чылдың апрель айда партия Тыва обкомунуң бирги секретары Салчак Тока Көп-Сөөк көдээ Совединге сургакчылап чедип келгеш, Хертек Тойбухаа-биле ужурашкан. Шеверниң чогадыкчы ажил-чорудулгазы-биле танышкаш, эки үнелелди берген. «Көп-Сөөкте даш чонар улусчу шеверлер эвээш эвес, олар кылган ажилдарын Эвилелге хамааржыр улуг делгелгелерге эвээш кириштирип келген, ынчангаш оларның аразында ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери чок

болуп турар» — деп, дарга чугаалааш, тус черниң шеверлерин бо чугула ажил-херекче хаара тудар хемчегни алыр үе келгенин айткан.

Тока дарганың чугаазын Хертек Коштайович айттышкын кылдыр хүлээп алгаш, ону күөседири-биле шеверлер-биле ужуражып сүмелешкеш, даш чонар ажилды идекпейжидер, сиилбирлээн ажилдарның шынарын, утказын экижидер, оларны ССРЭ-ге, Россияга болур делгелгелерге кириштирер ажилды шалыпкын чорударын дугуржуп алганнар. Бо хемчегниң түңнелинде 1960 чылдан бээр Көп-Сөөктүн улусчу шеверлери чогадып кылган эвээш эвес шилиттинген ажилдарын делгелгелерге кириштирип турар болу бергеннер. 1960-1964 чылдарда Бүгү-эвилелдин, Бүгү-россияның чурукчуларының, улусчу шеверлериниң делгелгелеринге Хертек Тойбухаа, Хертек Мижит-Доржу, Салчак Норбу, Салчак Чанзаң, Саая Көгел, Хертек Хуна олар чогаалдарын кириштирген.

Бо улусчу шеверлер шуптузу уран чүүл талазы-биле эртем-били чок-даа болза, оларның сиилбирлеп кылган ажилдарының кол утказы ханы, шеверин, нарын, тыва улустун маадырлыг тоолдарында дег, онзагай көрүштүг болганын жюрилерниң кежигүннери демдеглээн. Ол түңнелдерни, үнелелдерни барымдаалааш, оларны шуптузун ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнге хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК,
Бай-Тайга кожуунуң
алдарлыг ажилдакчызы.

(Уланчылыг).

Частың айы эртен, кежээ соок, аңдус чылып келирге, сагышка чер-өөрүнчүг ийин. Тываның чогааллар эвилелиниң кежигүннериниң ити ажилдаар стол, сандайы бар ес, чугула ажил-херек чугаалар азы хурал эрттирер апарганда, Тываның ном үндүрер бажыңына, редактор Николай Кууларның ээлине бичии када чыгып келер, оон дыка дүрген тарай бээр индыг бис.

Индыг ядаргай эвилелдин чогаалчы-тывары-даа берге. Кудумчуга душ чечен чогаалга ынак, харын-даа чык кижиниң төрелинге ужуражы. Ол эмчи киж. Ооң адын Алдын-Монгаровна дээр. Амыр-менди сол-ыл-хер эвис баштажып келгенинге өөрүп тур бис. Ол ынчан аажок биче диг, дузааргак, эмчинин каракта-өөрүшкү чайнап турган. Тываның чыгар эвилелиниң оран-бажыңы панындан, кудумчуга-ла тура, дуалдывис.

Публицист, журналист, чогаал-хаил Монгушович Дуюнгарның үнгенинде бээр 65 чыл ою болур. Ук техникумунуң столоваязына ок төрелдери сактышкын кылып, дарына номчулга кежээзин эртти-ода ийи хире чогаалчыдан чалап олза, сүмелеп көрүнөрем — диди. Эгелээшкини деткиир апар-дагы төнүп турар үеде Тываның дүрер чериниң кол редакторундан ржири-биле дилег кылдым. Ол са-аачал, чогаалчылар ажылы дээр-ингаар чүткүп чоруур кижилерниң

аил Дуюнгар чогаалчының эмчи биле таныш бис, ол тыва радионун ылгазына киржип келтир күзенчиг арымның бирээзи. Ынчангаш оон эрээ чайгаар чогул, бүткен. Сак-

Утпас дээш

ПУБЛИЦИСТ, ЖУРНАЛИСТ, ЧОГААЛЧЫ

тышкын кежээзинге улуг, бичии кижилер үезинде четкилеп келген.

Кежээниң башкарыкчызы Алдын-кыс Дуюнгаровна кол редактор Николай Кууларга баштай-ла сестү берди.

— Амыргын-на, амыргын чонум! Бирээде, бистиң чогаалчы эживис Михаил Дуюнгарның төрүттүнгенинде бээр 65 чыл ою болуп турар-дыр. Ийиде, чок болган кижини чок дөргүл-төрелдери сактып, ооң чогаалдарын номчуп чорууру эки-дир. Чүл дээрге төрелдери кижини сагынмас, ооң дугайында чугаалавас чүве болза, кижин ис чок олчаан уттундура берип болур.

Ол боду шоолуг көскүлөң эвес, баштак-сымаар, дыка топтуг аажы-чаңгы киж. Москва хоорайга Максим Горький аттыг литература институтунга өөренип турумда, ол үш дугаар курска турган. Ол үеде Чечен Ирбижей, Игорь Иргит, Александр Шоңд дээш элээн хей киж өөренип турган бис. Михаил Дуюнгар ол институт соонда «Тываның аныктары» солунуң редакторунга ажилдаан. Солунуң ажилын удуртуп билер, шыырак журналист. Ооң ажылы «Тываның аныктары» солунга эки түңнелдиг, ол үеде солунуң ролью аныктарга кедергей дээштиг, номчуштуг, тиражы хей, чагыдылгазы-даа шыырак турган. Ынчан үе ажык-чарлыг, янзы-бүрү тема-ларга чүүлдерни парлап турган. Тываның келир үеи кандыг болурун номчукчулар четтикпейн номчуур. Ооң соонда ол Тыва Республиканың Чазак черинге парлалга талазына ажилдаан. 1990 чылдың эге-зи чогаалчыларга дыка каражалыг чыл болган. Ынчан Михаил Дуюнгар, Антон Уержаа-даа чок болган. Ол чылдарда

Михаил Дуюнгар «Авамның тону» деп чогаалына ие кижиниң иштиги сагыш-сеткилин кедергей чараш көргүскен, эң эки чогаалдың бирээзи. «Бөрү дүнү» деп чогаалы база-ла шыырак бижиттинген. Ооң чогаалдарына шинчилел ажилдары чоруттунган, эң дээр дээр чогаалчылар санына кирип, үнелелди алган. Чок апарган соонда, төрелдериниң ачызында база бир чаа чогаалы чырыкче үнгени мактан-чыг. Чогаалчының сактышкын кежээзин төрелдер аразына мынчаар эрттирип турарыңар, ооң чогаалын шупту номчуп, өзүп олурар аныак салгал ортузунга шүлүк мөөрейи чарлаттынганы — амгы үеде чаа эгелээшкин-дир. Өг-бүлө аразына чечен чогаал номчулганын чорудуп турарыңар өөрүнчүг-дүр — деп, Николай Куулар чугаалаан.

Михаил Дуюнгар — прозачы, шүлүкчү, публицист, журналист. Ооң лириктиг шүлүктөрүн Степан Дуюнгарович дыка чараш номчуп күөсеткен. Деңгей-оол Хо-пунович Монгуш, Каадыр Шолбан-оолович Монгуш болгаш өскелер-даа чогадыкчы кежээге солун сактышкыннары чугаалаан.

Солун чүүл, Дуюнгар Михаилдин өг-бүлөзи-биле чогаалчыларны таныштырып, ажи-төлү-биле харылзааны тутканы. Кажан Михаил Дуюнгар Москвага студентилеп турар үезинде, бичии оглу Артыш Монгуш: «Ачам чокта чалгааранчыг-дыр, авай. Оода мени кудумчуге үндүрүп көрүңер. Ачамның изин көрүп алгаш, дораан кирип кээр мен» — деп турган ынчангы бичии оглу, амгы үеде өглүг-баштыг, дээди эртемниг, хуу сайгарлыкчы, мал-маган тудуп турар.

Алдын-кыс Дуюнгаровна Монгуш чечен чогаалга ынак, төрөл харылзааның найыралын быжыы-биле доңнаштырып чоруур — үлеерлиг ава, кырган-ава. Амгы үеде амыдыралдан көөрге, чамдык кады төрээнер безин бот-боттарын дыка хүндүлөшпес, ажи-төлү ада-иезиниң кады төрээнерин танывас апар чыдар. Төрөл аймактың аразында онзагай кижилер безин уттундуруп, кадына бээр чоруктар тургулаар. Бо төрөл аймактың дазылы быжыг, демниг, езулуг үлеерлиг, чону чоорган улус болду.

Тываның чогаалчылары-биле мындыг солун кежээни эрттиргени Михаил Дуюнгарның чогадыкчы омур-хевиринге чаа көрүш ажиттынып, чаа-чаа бодалдарны тывылдырып келир. Ол чогаалчы кандыг киж чорааныл? Ажи-төлү кымнар болганыл?

Ийе, ооң боду чок-даа болза, ажи-төлү тыва чечен чогаалдың чаа арны болуп, сактышкын кежээзинге ачазының чогаалдарына аяныг номчулгаларны эрттирип турары — адазының адына улуг алдар!

Михаил Дуюнгарның чогаалдарын республиканың А.С. Пушкин аттыг библиотеказындан тып, барык-ла ай дургузунда номчуп турганын сактып чугаалашкан. Кежээни эрттиреринге чогаалчының кады төрээнери Алдын-кыс биле Татьяна Дуюнгаровна угбашкылар улуг идигни берген. Улус чон ортузунга уран тывызык ажил-херээнер сайзыразы! Чогаалга ынактарның эжиктери удаа-дараа ажит-тынзын!

Лидия ИРГИТ,
Тываның журналистер
эвилелиниң кежигүнү.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

БУДАЛЫП
ТУРАР АДАЛАР

Мен «Шын» солунну 60 чылдарның төнчүзүндөн эгелеп номчааш, бо хүнге чедир солунум-биле эдеришлишаан хевээр мен. Ону бир хүн номчувайн баар болзумза, сеткил-сагыжым хоозурап, бергейдей бээр чордум.

«Шынның» номчукчулары кижизидилге дугайын бижип, эки аажы-чаңны өзүп олурар ажы-төлүвүске дамчыдар, ону камгалап арттырып алыр дээш, эвээш эвес күженишкенин кылып турар.

Шаанда ажы-төл ада кижиниң хай-чагыргазының адаанга турар чораан. Совет үе келгени-биле ажы-төлдү школа кижизидер, ажил-агыйны күрүнө тып бээр деп бодалга алыскаш, аданың ролю арай кошкар, сулараан чүве бо. Чамдык ажы-төл ажил-агыйга хөңнү чок, оолдарның кадаг безин хап билбезин чүү дээрил. Кижизидилге дугайында солун-сеткүүлдерге башкылар-даа, хоочуннар-даа хөйү-биле бижип келген. Арага-биле демиселди шаг-төөгүдөн бээр чырыдып келген солуннар-дыр бо.

Чоннуң көвей кезии харын ажы-төлүн эки кижизидер дээш, кызып чоруур. Ынчап турда-ла, телевизорда киноларның кончуун. Кижилер со-нуургап көрзүн, чалгаа чассын дээш, кандыг-даа киноларны үндүрүп турар апарган. Мында база акаша, орулга дээш ону ынчап турары билдингир. Тывалар ол киноларны көрүп алгаш, ынчаар чурттап болур шейил деп, соо-ра билип аарлары база бар-дыр.

Ажил кылыскавас, көвей акшалыг

болуксаар чорук Тывада мырыңай мода болган. Арагалаар чоруктан өске, көвей ажы-төлдү төрүп кааш, кижизидилгезин уттулар. Чаа өг-бүлө тудуп, база-ла чырык черге көвей ажы-төл бүдүрүп чоруур, аныяктарга үлгөргө чок адалар көвүдөп турар. Ийи өг-бүлелиг эр кижилер бар-дыр. Олар бот-боттарындан үлгөргө ап, ынчаар чурттаары анаа бир чүве болган. Мээң билирим, Шагаан-Арыгга ындыг улус 20 четкен. Аныяк-даа эвес, 30 ажыг харлыг, 40-60 харлыг кижилер.

Арагалаар чорук, акша чок, ажил чок чорук көвүдзөн. Аштаар хырынныг, каас хептениксээр аныяк кыстар улга-ды берген, улуг ажы-төлдүг пенсионер ашактарны өөрүшкү-биле хүлээп ап, азырадып, ниитилелди кайгадып эгелзэн. Ындыг чоруктарны көвей өскүстөр үндүрүп турар.

Чамдык чижектерни маңаа кириейн, боттарын танып каарлар чадавас. Алды ажы-төлүн каггаш, 20 харлыг аныяк кыс ап алган ашак бар-дыр. Ол аныяк кадайы 7 дугаарын божаан. Шупту дыт, терек дег 4 оолдуг ада база ынчанган. Бир ашак 60 харлыг тургаш, 21 харлыг кыс-биле таныжып, бүдүү чурттап, 3 ажы-төлдү төрүткен. Ам ашак 67 харлаан, кыс 28 харлыг, аразы 39 хар ылгалдыг. Тываларның төөгүзүндө турбаан чорукту ол улус кылып турар.

Тыва кижикажан-даа 2-3 кадайлыг, ашактыг чорбаан. Ажы-төлүн кижизидип, өстүрүп, малын малдап чурттап чораан. Ынчангаш өг-бүлөзүңгө шынчы чорук, ажы-төлдүг кижизидилгези кон-чуг чугула айтырыг болуп турар.

Нина ТЮЛЮШ.

Шагаан-Арыг хоорай.

АМ БИР КАТАП
КӨРГЕН БОЛЗА...

(Уруум дугайында сактыышкын)

Азарганчыг бичиизинден-не дашты чазык чараш, хүлүмзүрзэн шырайы-биле үнген-кирген чоннуң кичээнгейин бодунче хаара туду бээр мээң уруум Алина Александровна Майынды ам турган болза, апрель айда 30 харлаар турган.

Уруум чажындан-на кадыы багай кылдыр төрүттүнген-даа болза, 20 харлыынга чедир

хөй-хөй шүлүктөрү бижип, кыска назыында кадыы багай уруглар аразынга мөөрейлерге улай-улай тиилекчи болуп келген. Чижээ-лээр, 2005 чылда «Соңгада чырык», «Ти-лелгениң эстафетасы» фестивальдарның тиилекчизи болган, ол-ла чылын чырыкче үнген «Сибирьниң херээженнери» деп номда Тывадан ат-сурагы он херээжен кижиниң эң бичиизи болуп кирген.

Ие кижиге төлүн ышкынып алыр деп чүве дыка-ла берге-дир! Уруум аарып тургаш: «Мени 20 чыл иштинде азырап кааның дээш,

четтирдим, авай!» — деп чугаалаан ам-даа кулаамда дыңналып чор. Ы уруувус чүрээвисте уттундурбас боо калган.

Уруумнуң кыска назыында бижик хөй шүлүктөрүниң аразындан кадыы болуп чаяаттынып төрүттүнген салым-дугайында шүлүүн «Шын» солунга чырыдып бээрин редакциядан дилеп

Авазы В.Б. МАЙ

САЛЫМ-ЧОЛ

Чуртталгага кижик болуп төрүттү Чудурук дег дуза безин көргүспөй, Човулаңныг аарыгга алзывыткаш Чонум, өөрүм аразындан чыдып ка

Кара аарыг ишти-хөңнүм өйүп кээр Караам чажы чаагым куду бада бээр Хөөкүй бодум хөйүнү бодап кудараа Көскү-хөрээм суйбагылап чыдар-ды

Эртенден-не көжээге дээр коляска Эрткен, дүшкөн улустарны көрүп ка Ийи будум баштарындан туттуну Ишти-хөңнүм оожургадып ырлакса

Күжүр авам уйгу-дыжын бодавайн, Хүннүң-даңның мени дээштиң сагы Аштын-чемниң, идик-хептиң дээш Алинага, меңээ дээштиң берип чор

Угбаларым, дуңмаларым мени дээш Ундаратпайн чуруп, бижип чардыт Кижилерниң аразынче кириштирип Хире шаанче дузалажып азырап чор

Чуртталгага дески чүве каяа турар Чурттал эртер үүлени салым биле Муңгаралдан, аарыгдан дескеш кая Мурнувусче тура душпейн чүткүрү

2001ч. Май.

Алина МАЙ

ДАЗЫР ШӨЛДЕН САЙЗЫРААН

Чоннуң амыдырал-чуртталгазын, культуразын, эртем-билиин экижидери болгаш көдүрери бай-тайгажыларның кол сорулгазы-ла ол.

1941 чылдың июль айда ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунуң доктаалына үндезилеп, Бай-Тайга кожуун тургустунуп эгелзэн. 1936 чылда Бай-Тайганың төвү Тээли дазы шөлге 6-7 хире бичежек бажыңнарлыг сууржугаш сайзырап эгелзэн. Шык кыдыында хараганнар чоогунга өглер хөй турган дээрзин өгбөлөр сактып чугаалаар чүве.

1930 чылдардан эгелзэш, Бай-Тайганың Көөп-Сөөк, Бай-Тал, Шуй девискээрлеринге үжүк-бижик чок араттарны өөрөдир черлер тыптып эгелзэн. Мээң улуг улустан дыңнааным, Үстүү-Ажыкка, Мешкен-Хөл чоогунуң хараганнар бажыңга чайлаг школалары, Көөп-Сөөктүң Бедик-Дөңнерге, Тейлерге, Шуйнуң Чиңге-Каът, Бавыдайга кызыл-булуңнарга араттарны өөрөдиринге Анчымаа Хертек, Кудурукпай Хертек, Калга-оол Салчак, Артем Борбак-оол, Чымба Эвендей, Баас (Ээр-Каътка), Авыр-оол Салчак (Теректигге), Даржаа Хертек тускай түр курстарны ажыдып, өөрөдир чораан. Бай-Тайганың девискээринге школалар, эмнелге, садыг болгаш албан черлериниң тургустунарына улуг рольду олар ойнаан.

1941 чылдың март айда С.К.-Х. Токаның ат салган доктаалын езугаар 1246 өрегелиг, 4 сумулуг, 5903 чурттакчылыг кожуун тургустунган. Эң баштайгы кожуун даргазы Седип Манды-Хөө огул Салчак болган. Ооң соонда ТАР-ның Үстүкү шииткелиниң (Дээди Суд) даргазы чораан Онгай-оол Санчааевич Салчак соңгуткан. Ол ажил-ижинге шалыпкын, туруштуг, негелделиг, ак сеткилдиг, хүндүлээчел чаңныг дарга чораан деп чон чугаалажыр турган.

Кожуун төвү Тээли 1936 чылда тургустунуп эгелзэн. 1938 чылда эге школа, эмнелге көстүп келген. 1940-1949 чылдарда райпоңуң бирги бажыңы, ийи дугаар эмнелге база немешкен. Тээли Көөп-Сөөк сумузуңуң төвү турганын башкылар Барба Салчактың, Каң-оол Салчактың чугаазындан дыңнаан мен. Чиңге-Каътка алдын тывыжының ажил-агыйы тыптып, аңаа эге школага аңчылар, малчыннар, араттар уругларын өөрөдир турган. 1950 чылда кожуунга школаны туткан, Тээлиге 1938 чылда баштайгы эге школа тургустунган. Эң баштай Сулдупова, Манчина, Анпилогов деп башкылар келген. Мээң сактырым, Бай-Тайганың суурларына эң баштай келген агроном Александр Дуров, чер ажил-агыйының шинчилекчизи Орешков дээр көдзэ ажил-агыйының специалистери ажилдап чораан. 1948-1950 чылдарда колхозтар тыптып турар үеде, мал чер ажил-агыйының чугулазын олар демдегеп, сууржуң байдалче араттарны кириери көшкүн байдалдан уштунарының эгези болуп турган.

Ылаңгыя бирги ээлчегде клубтарны школаларны, эмнелгелерни, почта салбырларын чоннуң күжү-биле туттурган. Ол үениң колхоз даргаларын адап көрейн: Көөп-Сөөктүң «Тиилелге» колхозун зоотехник Сундуй-оол Салчак, Бай-Талдың «Сталин» колхозту Шөмбүл Салчак, Тээлиниң «Молотов» колхозун Кандан Монгуш удуртуп, оларның дүн-хүн дивейн ажилдап турганын демдеглээр чугула.

Көдзэ ажил-агыйы сайзырадыр дээш, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаттары чораан Шыдыраа Кочаа, Эреге Сериг-оол даргаларга кирип, айтырыгларны тургузуп турган. Тараа арыглар техникаларны

чугаалажып ап, комбайн, тракторларны Көөп-Сөөк, Шуй, Бай-Тал суурларга үлзэн. Агротехниктиг ажил-агыйыны шын башкара-рынга Кудурукпай Чудекейевич, Хомушкунгаа, Ховалыг Кула дээш өскөлөр-даа үлүг-хуузуң кириген.

Кол ажил мал чер ажил-агыйы турган. Ылаңгыя кожуунуң малчыннары Үрүлө Кандан, Салчак, Сендажы Чүлдүмнер, Доскаарак Конгар, Сүндүү, Херелмаа Салчактар, Алдын-оол Иргит, Арина Чыргал 100 баш хойга онааштыр 130-140 чаш малды камгалап ап келген. Ангор өшкүлөрүң Тывага баш санын өстүрер, уксаазын экижидер сорулга база салдынган турган. Арга-дуржулгалыг малчыннар Херелмаа Күжүгет, Салчак Сандүү, Иргит Эрелчин, Данзы Күжүгет олар кызымаккай малды өстүрүп чорааннар. Тыва хойнуң уксаазын камгалаар талазы-биле «Тээли» совхозтуң Мукаайлы биле Нюра Маадыр-оолдарның эки көргүзүлгелерни чедип ап келгенин сактыр-дыр мен.

Бай-Тайга кожуунуң социал-экономиказын хөгжүдөр, араттарның ажилын экижидер дээш, сагыш салып, кызымак ажилдап чораан туруштуг кижилер хөй тургулаан. Чымба Салчакты, Чудурукпай Иргитти, Делег-оол Иргитти, Чалзып Дон-гакты, Калдар-оол Хертекти болгаш өске-даа тудуруларны ачам сактып чугаалаар чүве. Ылаңгыя Чылбак-оол Салчак Бай-Тайганың тергиин тудуружу, сугатчызы атты эдилеп чораан.

Ыяш дилдирер баштайгы пилорамма-ны Тээлиниң «Молотов» колхозка орустар Алымов, Золотухин деп инженерлер тургузуп, ажилдадып турган. Школа, уруглар садын туттурганнар. Кажан Н.С. Хрущев ССРЭ-ни баштай бээр, 1963 чылда Бай-

Тайга районун дүжүргөш, Барының-ке каткан. Көдзэ советтерни дүжүргөш, Эрги-Барлыкка Көдзэ Совет тургузуп

Тээли суурга турган албан чон дүжүп, тонаттынып, социал хөй дугайында айтырыглар Онгай-оол чакты дүвүредип эгелзэн. Тыва Чон даргаларын коңгалап, амырап тургаш, РСФСР-ниң Дээди Совет Президиумунуң даргазы Суловтунуң биле Бай-Тайга район катап тургаш деп партияның хоочун ажилдакчы дил Иргиттен дыңнаан мен.

2016 чылда Бай-Тайга кожуун болгаш Тээли суурнуң 80 чылда ийрлалдарын демдеглээни эрткен сагындырып кээр-дир. «Мурна «Тээли», «Сталин» колхозтары со-шилчезн үеде алдарлыг малчыннар Кара-Донгак, Авырал Дамба, Чупай Хертек (фронтучу), саанчы Бугбашкылар, Роза, Мандыт, Копеев хуузуң киригеннер. Олар социалист ажилдың тиилекчилери болуп, «Хүн демдээ» болгаш «Кызыл тук» орден биле шаңнатканнар.

Амгы үеде оларның ажил-ижин чылап чоруур салгалы Чойган Бичи Хензиг-оол Сыргыт-оол, Болатмаа (Тээли), Светлана Салчак (Кызыл Буян Дамбий, Розетаны чоргаарат адап болур.

Кожууну дугайында чылыг сактыкынны допчулай бижидим. Төөгүң жири болза, төнмес болгай. Аныяк чуртунуң дугайында, бичии-даа билип алзын дээн бодал-биле бижээр

Бараат ДЕЛЕГ

РФ-тиң Улус өөрөдирлер тергиини, күш-ажылдың хоо

Төөгүнүн арыннарындан

Монгуш Буян-Бадырғының 125 хар оюнга

ТӨӨГҮВҮСТҮ УТПАЙН
ЧОРУУЛУҢАР

Эрткен чүс чылда Тываның төөгүзүңгө ады арткан тараңгай кижилерниң бири Монгуш Буян-Бадырғы.

Ыр-ылын ооң төрүттүнгенинден чылын бүгү Тыва демдегеп ол салгал дамчаан күрүне болуп амыдыралын эгелүү-Тываның тургузукчу хуу-Тыва Арат Республиканың даргазынга соңгуттурган удуртукчуларның бирээзи. Аана-ла таварылга эвес. Үезиниң эртем-билиглиг беш дылды эки билер, улуг сайзыралды ыракшылдыг туруштуг кижичо-ваны күрүне кылдыр база бир субъектизи кылдыр шыдааннарның бирээзи. ында Тыва 1921-1944

езинде тускай күрүне Арат Республика бооп амыдырал, чурттап, елгенин утпаалыңар. ол үе-чадада эртен амыдыралының да хей санныг доку-менттер Тываның архивинде шыгжатты-ар. Ону төөгүчүлөр, ылар, журналистер анык чогаадыкчы ына ажыглап турар. даа Монгуш Буян-бистиң төөгүвүске, түн төөгүзүңгө Тыва тургузукчуларының кижикчилериниң бири артсын, ону эмин ктап, бактап каскан-з чок боор. Чүгө?

дээрге төөгү безин ын бижиттинмээн чүгө «хөлүн час-к, өдүрзэн чазып-п болур. Ылаңгыя удуртукчуларының, и баштыңнарының ок-ла таваржыр-дир. Монгуш Буян-

кончуг нарын үеде, үскүлөжишкиннериниң чурттап, бодунуу-биле үнүү-биле кылыр сеткил-аныяк удуртукчу, тыва үедеги лидери-дир. Буян-а адазы Буурул Ноян деп үткелдиг аттыг, быжыг тудыг» нояннарың бирээзи ваның Улустуң чогаалчы-Борак-вич Кенин-Лопсан айгам ык улуг ажылын адыргы» деп роман-эссе-материалдарын база На-ейниң фондузун ажыглап улуг хемчээлдиг чогаал-

ды тургузуп, чонга элп төмөс өңү кылдыр арттырып каан. Бо роман-эсседө Буурул Ноян Ус аксынга бир улуг чалалга чорааш, чуртунга келгеш, удаваанда аар аарааш, (узун хуусаалыг хорананган) чок болганын база айтып турары солун барымдаа бооп арткан. Адазы чок апарганының соонда, аныяк Буян-Бадырғы ол үеде салгал дамчаан эрге-чагырганы холга алган. Ол үеде турган езу-чурум-биле Монгуш Буян-Бадырғыга Хүн ноян деп эрге-дужаалды тывысканының дугайында документ Тываның Күрүне архивинде база бар. Ам ооң очулгазының кол утказын кирип көрей. Баштай-гы очулганы 1967 чылдың октябрь айның 16 хүнүнде эрги моол дылдан Оюн Ляндуп кылган.

Хемчиктиң тываларын эргелеп башкарган Хүн ноян Буян-

Бадырғының адынга Чалганза кудукту төп черден база Чазакты хаан аймакты эргелеп чагырган даргазындан келген дужаал езугаар Буян-Бадырғыже Хүн ноянның эрге-дужаалының таңмазын чоруткан. Ол таңманы чедирген кижини хүндүлөп уткуп алгаш, ол таңма каш айның каштың хүнүндөн эгелеп күштүг болуп кирерин дарый дыңнадырын ында айткан бооп турар.

Монгуш Буян-Бадырғы бодунуң харыы бижиинге таңманы хайырааты Камбы-лама Дактан-Чамзы биле чагырыкчы Езутудан хүлээп алганын, ол таңма 5 айның 20-де ажил-херекче коштунуп киргенин дыңнаткан. Ол дужаалды Танды Тываның сайыды Комбу-Доржу-га, Тожу тываларын эргелеп чагырган Тогмитке, Бээзи кожууну эргелеп чагырган Дамдынчапка база моолдун Сайын Ноян Хаан аймааның Өөлөттиң бээзи Сандак-Доржуң ооң албатызы тываларны чагырып олурар дарга чагырыкчы Тамдынчапка база чарлап чорутканын бижип дыңнаткан.

Тываның Күрүне архивинде бо документи-биле долу таныкыл болур аргазы бар. Бо төөгүлүг болушкунуң үезин бодап көөр болза, 1913 чылдың май айның 20 үезинде болуп турган хевирлиг. Ол үеде делегейге эпохалыг ужуруткалыг болушкуннар удаа-дараа

болуп турган. 1914 чыл. Бирги делегей дайыны. Тывага хамаарыштыр алыр болза, Урянхай край (Тыва чурту) Россия империязының протекторатының хайгааралыг алдынган. Россия империязының камгалап-каракталыг алганындан бээр 100 чыл оюн бүгү Тывага калбаа-биле 2014 чылда демдегеп эрттиргенин онзалап айтып каары база чугула. 1917 чылда Россияга Октябрь революциязы тирилзэн. Бир өске ниитилел хөгжүлдөзү — социалистиг ниитилел сайзырап эгелзэн. Октябрь революциязы Тывага база салдарлыг болган. Ындыг нарын үеде ол ажилдап чурттап чораан.

Үелерниң ындыг дүрген өскерлишкиннери Буян-Бадырғының үзел-бодалдарына салдар чедир, кандыг шийтпир үндүреринге нарын байдалды тургузуп турганы чугаажок. Ынчалза-даа Тыва тускай күрүне болуп, бодунуң шилип алган оруу-биле сайзырап хөгжүзүн дээш, ол эң-не быжыг туржун ээлеп чораан. Чамдык төөгүчүлөр Буян-Бадырғы Тываны Моолга каттыштырар деп турган, ооң соонда

Россияга каттыштырар деп барган деп, өскээр чугаалаарга, ол-бо талаже чайгылчак туруштуг кижичо-раан дээн уткалыг билдинип турар. Долгандыр улуг күрүнелерниң аразына турган, ол-бо таладан ыйышкынны боду көрүп, билип турган, ам арта ызыгуур салгаан удуртукчу кижиге ындыг бодалдар турган-даа чадавас. Ынчалза-даа Тыва күрүнени тургузарына ол кандыг-даа чайгылыш чок быжыг туржун салбайн, Тыва Арат Республиканы тургузарына кол турушту элзэн күрүне ажилдакчызы болур. Монгуш Буян-Бадырғы Тыва күрүнени чааскаан тургускааны билдингир. Ол аңгы тема-дыр, оларның дугайында тускай бижири болза эки деп бодайдыр мен.

Эрткен чылын Тыва Республиканың Чазак кончуг улуг күженишкиннери үндүрүп тургаш, Тыва Республиканың 95 чыл болган оюн демдегеп эрттиргени бистиң төөгүвүске чырык арын кылдыр артып каар. Ол бир-ле дугаарында ТР-ниң Чазак Даргазы бодунуң чонун, чонум бар деп хүндүлөп көргениниң, өгбелеривистиң тургузуп кааны Тыва күрүнени уштап-башкаарын уламчылап турарының өндүр улуг демдээ болур. Ол төөгүлүг болушкун келир салгалывыска быжыг чөлөңиш, үндезин барымдаа бооп артып каар.

Үелер кажан-даа белен турбаан. Үе бүрүзү берге-даа болза, бодунуу-биле онзагай. Монгуш Буян-Бадырғы ышкыш ындыг ыракшыл угаанныг, маадырлыг, сыныш чок тура-соруктуг өгбелеривистиң ачызында тыва чон ыдыктыг Тыва чуртун камгалап, муң-муң чылдар эртир чурттап келген, моон соңгаар-даа чурттап арттар. Тываның күрүне бооп бактап тургустунарына үлүү кириген шыгараңгай кижилерниң эң-не шыгараңгайы Монгуш Буян-Бадырғының чырык адынга тураскаал ам ооң тургузуп кааны Тыва Республиканың (ынчан ТАР) на-йысылалы Кызыл хоорайда Тыва Республиканың Национал музейниң чанында, улус чонун хүлээп алган дег кезээ мөңгөде турар. Ынчангаш чуртувусту, төөгүвүстү, өгбелеривисти, дылывысты, культу-равысты утпайн, камгалап карактап, уламчылап чоруулуңар.

Маадыр-оол КУУЛАР,
Тыва Республиканың Күрүне архивиниң кол специализи.

ТАС-БАШТЫГНЫҢ
САЛГАЛДАРЫ

Кыштың бир-ле хүнүнде Мерген хемниң эрининде тос чадырга Тас-Баштыгның элдептиг шыдамык чүрээ мөңгөде турупкан.

Ынак авазын сөөлгү орукче үдеп турганын, ооң эрткен белен эвес амыдырал-чуртталгазын сактып, С.К. Тока мынчаар бижзэн: "Байырлыг, авай! Кандыг кончуг берге орукту эрткен кижичоор сен! Бистиң авазыс езулуг маадырлыг чорукту кылып чораан, хосталган чоннуң хүндүлээр хөй-хөй аваларының бирээзи деп билбейн чораан-дыр мен. Олар ажы-төлүнүң амы-тынын, келир үезин бодааш, дидими-биле туржуп чорааннар-дыр. Ноян, дүжүметтерниң, орус, тыва байларның чагыргазы тергидеп турган үеде ядыларга байларның каржы-дошкуну коргунчуг-ла чораан-дыр".

Ынчан яды чонга, беш ажы-төлдүг Тас-Баштыгга-

даа амыдыраары дыка-ла берге турган. Яды-түрөңгиле ажы-төлүн ашка-рып-чөмгөрип, оларын өстүрүп алыр дээш, чүнү көрбээн дээрли ону. Улуг уруу Албанчы-биле бичии-даа хлеб кескиндизи, чем арты ажилдап алыр дээш, чамдыкта

ийи-үш хонук чоруп кээрлер. Ол чорааш, лама, байларга дора көрдүрүп, ойлаттырып, эттедип-соктуруп-даа турганнар.

"Эрге-дужаал элзэн дүжүметтер каржы-дошкун. Кыштың ажыг соогу база бир шылгалда. Бис оода чылыг өглүг, хүнде бир катап чиптер чөмниг турган болзувсса, кышты өөрүшкүлүг уткуур ийик бис. Авамның чайын, кыжын-даа кедер чаңгыс негейиниң иштинде дүгү дүжүп калган, кежи орлугулаан болгаш, чылыг бербес. Чадырвыстың соогундан думчук бажы, салаалар ужу чымырткайнып турар. Соок чадырга удуй албас бис.

Авам угаангыр, авааңгыр, кандыг-даа ажылдың бергезинден үнер арганы тыптар болгаш амыдыралдың шылгалдаларын шыдажып эртип чораан.

Бир хүн авам бистиң шуптувуска шоодай, деспиер тудускаш, тараазын ажаап каапкан шөлдөн мажак чыгдырган. Хүннү бадыр чыгдынып хүнзээш, шору бөлүп алган бис. Ол хүн дыдык чадырда кижичоорүзүңгө дыка-ла өөрүнчүг болган. Хоорган кызыл-тасты хырын быжыына чедир чиген бис. Даартазында ноянның чижең айбычылары чыып алган тараавысты, "оорлаан силер" деп мегелеп тургаш, хавырып алганнар. Авам биле Албанчыны аргамчы-биле кожа шарааш, ноянның өөнчө сөөртүп чорупканнар. Оларны ол дүне буруудадып, арны-бажы, карак-кулаанче элзезин дыгып, хан-чин кылдыр эридеп, дорамчылааннар.

Чолдак Степан мени эттей бээр, авам ооң холунда кымчызындан туттунупкаш, салбайн барган. Ооң соонда ол бай авамны кымчы-биле ханын үндүр эридеп турганы база бар.

Авам кандыг-даа бергелерге таваржып чорааш, черле ундаравайн, чүгө бурунгаар чүткүп чораан" — деп, бодунуң хилинчектиг чашкы үезин Тас-Баштыгның эң хеймер оглу Тока чогаалында муңгарал-биле мынчаар сактып бижзэн.

Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. Чуртта чаа амыдырал тургустунган. Тас-Баштыгның ажы-төлү аас-кежикти, өөрүшкүнү көргеннер. Муңгаранчыг чүве чүл дээр, ава аас-кежикти, уругларының уругларын көрүп четтикпейн барган.

Тока он харлыында Тас-Баштыг уругларын байларга ажилдаар хөлөчиктер кылдыр чедиргилеп каан. Улуг оглу Бежендей Копту-Аксында Тожу-Хелинге туруп алган, Каңгыны Сарыг-Септе Бора-Хопуйга берип каан. Шомукай Тоора-Хемде байга барган.

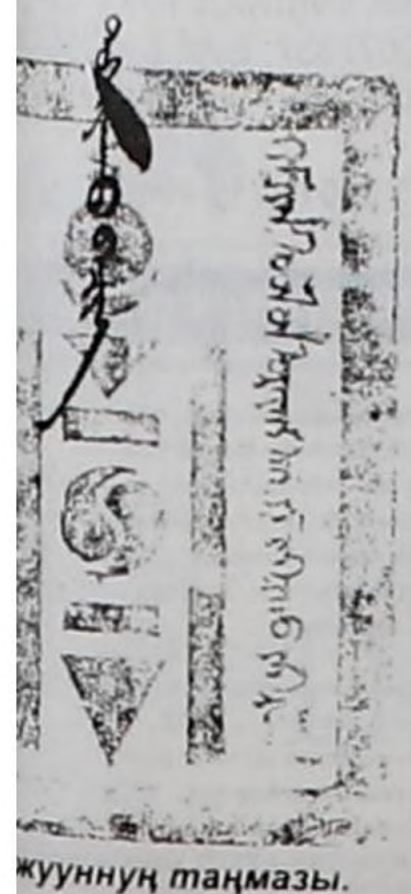
Тас-Баштыгның оолдары Тывага билдингир кижилер апарганнар. Бежендей Коптуга "Революстуг коммуна" колхозту удуртуп, суму даргалап чораан. Тока күрүне ажилдакчызы, чогаалчы болу берген. Албанчы Дерзиге бир дугаар тургустунган "Тожзем-Дерзиг" колхозка ажилдап чораан. А Шомукай Тожунуң бир улуг аңчызы.

Амгы үеде Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп, Мерген, Дерзиг-Аксы суурларында Тас-Баштыгның ажы-төлүнүң ажы-төлү уруг-дарыы-биле чурттап чоруурлар.

Токаның улуг угбазы Албанчының уруу Сүрүңмаа Мергенге хөй ажы-төлдүг, мал-маганның чурттап чораан. Сүрүңмааның улуг уруу Чашпай база хөй ажы-төлдүг. Ооң уруу Лиза Сарыг-Септиң эмнелгезинде санитаркалап ажилдап турар. Оолдары Валентин биле Василий Сарыг-Сеп суурда чурттап чоруурлар. Боларның ажы-төлү — Тас-Баштыгның алдыгы салгалы.

Бо салгалдар кончуг берге үеде чурттап чораан буянның энезиниң овурун утпайн, ооң ажы-төл дээш кылып чораан маадырлыг чоруун үнелеп, хүндүлөп чоруур ужурлуглар. Хилинчек-човулаңны эртип чорааш, уруг-дарыының ишти-хыры, келир үези дээш кызып-кылаып чораан энени чылыг-чымчак сактышкын-биле сактып-ла чоруур болза, Тас-Баштыгга салгалдарындан улуг тураскаал ол-дур.

Сырга Анна,
Дерзиг-Аксы.

жууннуң таңмазы.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

«Эр чолдуң» сактыышкын кезээзинче чалап тур бис!

Борис Оюлуевич Казырыкпайның 60 хар оюнга турскааткан «Быжыг туруштуг башкы, бурунгаар көрүштүг чогаалчы, шыдамык ада» деп сактыышкын кезээзи 2017 чылдың Май 11-де, 17.00 шакта, Мөңгүн-Тайга кожуунун төвү Мугур-Аксы суурга, Ч. Артай-оол аттыг Культура төвүнө болурун дыңнадып тур бис.

Тоолчулар бурун чурту – Мөңгүн-Тайга
Топтуг оглун чоктап, сактып,

хараышаан.

Эргим чүрээң хайыразы – чогаалдарың
Эртем ному – «Эр чолду» хайырладың.
Часкы бойдус хадымырлап, эстеп туру.
Дамды суглар меңгилерден

сыстып туру.

Ис чок читкен төлү сени чоктавышаан.

Ие-чурттуң – Мөңгүн-Тайга

килеңнеп тур!

Культура килдизи, оргкомитет,
төрөлдери.

КОҢГАР-ООЛ ОНДАРГА ТУРАСКААЛ

Тыва үндэзин культура төвүнүн үндэзилекчизи болгаш баштайгы удуртукчузу, Россия Федерациязының Алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейчизи, Тыва Республиканың улус өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы, «Шылгараңгай ажил-иш дээш» деп медальдың эдилекчизи, Тыва Республиканың Күрүнө шаңналының лауреады Коңгар-оол Борисович Ондарның чырык адынга турскааткан оюн-көргүзүг, хөөмейжилер мөөрейин болгаш тыва хүреш маргылдаазын Тыва үндэзин культура төвү 2014 чылдың август 9, 10 хуннеринде организаптап эрттиргеш, хөөмейжиге турскаал тургузар агар санны ажиткан.

Чурукчу Сылдыс Александрович Ойдуптун эскизинге даянып, Россияның чурукчулар эвилелинин кижигүнү, Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы Александр Ондарович Ойдуп узуну 2 метр 75 см омур-хевирни тудуп үндүрүп турар. Александр Ондаровичинин ажилы доостурга, турскаалды Бурятияга хүлерден кудар. Ниитизи-биле ажилды эчизинге чедиреринге немелде материалдыг дуза негеттинип турар.

Турскаалдың ажыдыышкынын 2017 чылдың август 15-те Делегей чергелиг «Азия төвүнде хөөмей» деп фестиваль-мөөрей үезинде эрттирер.

Хүндүлүг чонувус, Тыва үндэзин культура төвүнүн кылып турар ажилын деткип, май 30-де Коңгар-оол Борисовичинин чырык адынга турскааткан «Магаданчыг кезээ» деп ачы-дуза концертинче чалап тур бис! Сактыышкын концертке Коңгар-оол Борисович Ондарның ырлап чораан ынак ырыларын Тываның сурагылыг артисттери күүседир.

Байыр чедириини

Бистиң эргим, хүндүлүг ававыс, эриг баарлыг кырган-ававыс, сүмелекчи кунчуувус, бүзүрелдиг кат-иевис

Мария Чыргаловна СОЯН апрель 22-де мугур 70 харлап турар. Ол бүгү назынында «Барлык» совхозунга төрүүр хой кадарып, Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазынга саанчылап үре-түннелдиг, шаңнал-макталдыг ажилдап чораан. Авав ажилдың хоочуну, чончу, биче сеткилдиг, амгы ажы-төлүн, уйнуктарын кижизидип өстүрүп чорэне. Ававыс эрес чаңныг, баштак, холу чемзиг, аалчылар үзүлбес. Эргим ынак ававыска төр хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, өө күзедивис.

Оолдары, уруглары, кенз күдээлери, уйнуктар

ОТКЛИКНИТЕСЬ, ДОБРЫЕ ЛЮДИ!

Региональное отделение общероссийской общественной организации инвалидов «Всероссийского общества глухих» по Республике Тыва обращается к жителям нашей республики помочь нашим региональному отделению «Всероссийского общества глухих», инвалидам с нарушением слуха, семьям Тимура Дадар-ооловича и Монгуш Миры Сергеевича пострадавшим вследствие пожара, повлекшего уничтожение вещей, мебели, документов и ценностей. Восстановления всего этого понадобится немалые денежные средства.

Просим наших земляков, жителей республики оставаться в стороне, помочь этой семье в финансовом плане. Кто чем может, откликнитесь, добрые люди!

Председатель РО ВОГ по РТ Э.А. БИ...

Реквизиты счета для рублевых зачислений:

Кызылское отделение СБЕРБАНКА РОССИИ
Получатель МОНГУШ МИРА СЕРГЕЕВНА, счет 40817810065003731089, банк получателя КЫЗЫЛСКОЕ ОСБ №8591 ПАО СБЕРБАНК г. КЫЗЫЛ, ИНН 7707083893, БИК банка получателя 040400000, корреспондентский счет № 30101810800000000062 подразделения Банка по месту ведения счета карты внутренних переводов по системе Сбербанк) 4485 С карты на карту 6390 0231 9014 1721 23.

Тувинский региональный филиал АО «РОССЕЛЬХОЗБАНК»

Получатель МОНГУШ МИРА СЕРГЕЕВНА, банк получателя ТУВИНСКИЙ РЕГИОНАЛЬНЫЙ ФИЛИАЛ АО «РОССЕЛЬХОЗБАНК», № счета 4081781075703306, ИНН 7725114488, БИК 049304738, КПП 1701022002, 1027700342890, корр. Счет 3010181040000000000 Республика Тыва г. Кызыл.

С карты на карту 5244 4805 7843 0380

Сибирский филиал ПАО РОСБАНК

Получатель МОНГУШ МИРА СЕРГЕЕВНА, банк получателя СИБИРСКИЙ ФИЛИАЛ ПАО РОСБАНК, № счета 408178105710077337, БИК 040407388, корр. Счет №301018100000000000388, ИНН 7730060164, 246602002.

С карты на карту 4405 0301 1719 7749

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээң 50 хуузун баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны. 10 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «РЕГИОН 17»,

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът).

Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы ортумак школазын 1986 чылда дооскан Чинчи Васильевна КУУЛАРНЫҢ адынга тывыскан Б 4092093 дугаарлыг аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Өл ааржы (божа) хүлээп тур бис.
Харылзажыр тел: 8-923-385-4535.

Вавилин ээптээнде (Вавилинский затон) 9 км черде асфальтылыг орук чоогунда ийи кожа 8-8 соток деп-дески черлер садып турар. Бирээзин херимнеп каан. Ийи аңгы кылдыр-даа садып болур. Документилери бар.

Тел.: 8-923-552-2148.

АК-ЛА ЧЕМНИГ «АРЖААН» БҮДҮРҮЛГЕ

Аржаан аттыг бүдүрүлгениң Ак-ла чеми арбын, элбек: Кефир, творог, сметана, сүт Кедеггей-ле чаагай, тодуг.

Өртектери улуг звес, Өргүн чонга таарымчалыг. «Сайзыралда», ТВЦ-де (№30 салбырда) Садып турар, далажыңар!

Аккыр сүттен кылган чемнер Аалыңарга албан турзун, Үнген-кирген чонуңарга Үргүлчү-ле салып чоргар.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 16017 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 4

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35. Кол редакторунуң оралакчызы – 2-17-91. Секретарь А.А. Эртин – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10. РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ: Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. С.Ө. Ооржак), Экономика, улуттук болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол), Социал айтиырылар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг), Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. Э.Н. Кол), Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак), Фотохорреспондент В.Ф. Чадамба, Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак, Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык. Ниити телефон – 2-30-69. Солун көлбөй барганда, 3-14-94 телефонне долгаар.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанчы Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаг (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдар торпарының бодалдары редакцияның түрү дүүшөйүн барып болур. Айыттыг саналар өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлаггаже дужаганы: график өзүгээр — 21.00, херек кырында — 12.00.